

bilimname 48, 2022/2, 69-109
Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 31.01.2022, Kabul Tarihi: 12.05.2022, Yayın Tarihi: 31.10.2022
doi: 10.28949/bilimname.1065504

ARYANEM VAEJAH'TAN İRAN'A: ZERDÜŞT'TEN ERKEN İSLAMÎ DÖNEME BİR KAVRAMIN ETİMOLOJİK VE TARİHSEL SERÜVENİ

 Mehmet ALICI^a

Öz

Bu çalışmada İran kavramının etimolojik kökeninden hareketle tarihsel süreç içerisindeki evrimi bahse konu edilmiştir. Avesta başta olmak üzere dinî edebiyatta Aryan ırkının yaşadığı bölge anlamında kullanılan Aryanem Vaejah, zaman içerisinde fonetik değişimlerle Ērān/İran'a dönüşmüştür. Bu kavram, mekânın yanı sıra bu mekânda yaşayanlara nispetle, aynı zamanda etnik bir kökene ve dinî bir bağlama da işaret etmektedir. Mitolojik bir dille inşa edilen bu kavramın çerçevesi, Perslerden Sâsânîlere doğru genişleyen bir anlam kümesine kavuşmuştur. Coğrafi, siyasi, milli ve dinî boyutları barındırmasına rağmen Perslerin kadim geçmişine atıfla düşük tonda söz konusu edilen kavram, Sâsânîlerle birlikte oldukça vurgulu bir biçimde bu dört katmanlı yapısına sahip olmuştur. Sâsânî imparatorluğunun etno-dinî tonlamayla politik düzlemde varlık bulduğu İran ve türevi terimlerin (Ēr(ān), An-Ērān, Ērānšhar) inşa ettiği anlam dünyası, İslam fetihleriyle birlikte bağlamını yitirmiştir. Öyle ki bu durum, Sâsânîler tarafından yoğun bir şekilde kullanılan bu kavramsal çerçevenin, İslam fetihleri sonrasında siyasal zeminini kaybedilmesiyle eş zamanlı gerçekleşmiştir. Mağlup siyasi gücün kurucu kelimelerinin rengi, İslam hâkimiyetiyle solmuş ve erken dönem İslamî kayıtlarda İran kavramsal çerçevesi yerine Acem ve Fars/Furs gibi kavramlar yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Burada kavramsal yapısı süreç içerisinde değişim ve dönüşüm gösteren İran'ın etimolojik serüveni irdelenmiştir. Avesta ve onun Sâsânî dönemi yorumu olarak bilinen Zendlerden oluşan dinî edebiyatın verileri ve Perslerden Sâsânîlere kraliyet yazıtları, kitabeler ve klasik kaynaklar, bu çalışmanın ana izliğine ışık tutmaktadır.

Anahtar kelimeler: Dinler Tarihi, İran/Aryan, Mecûsîlik, Pers, Sâsânî.

^a Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, mehmetalici@artuklu.edu.tr

FROM ARYANEM VAEJAH TO IRAN:THE HISTORIC AND ETYMOLOGIC ADVENTURE OF A CONCEPT FROM ZOROASTER TO EARLY ISLAMIC ERA

This study discusses the evolution and expansion of the concept of Iran in the historical process. The concept of Iran covering different layers of meaning and reflecting different intonations of the three dynasties (Persian, Parthian, and Sasanian) is examined with relation to geographical, religious, political and national theme/dimensions. Afterwards, it is explored how the concept of Aryan/Iran, which found its existence beyond a fictional claim, was perceived in the Islamic period. This study elaborates the etymological adventure of Iran, whose conceptual structure has changed and transformed in the process. The data of the religious literature consisting of the Avesta and its interpretation of the Zends and the royal inscriptions, inscriptions and classical sources from Persians to Sasanians shed light on the main theme of this study.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Aryanem Vaejah/Ērān/İran isimlendirmesi, Zerdüş'ten bu yana tarihsel süreçte anlam genişlemesine uğrayan ve İslam fetihleriyle bu çok boyutlu zeminini yitiren bir kavramsallaştırmayı imlemektedir. Modern zamanlarda özellikle 20. yüzyılın başlarında yeniden dolaşıma giren İran kavramı, Mecûsî/Zerdüş'ti kutsal metni Avesta ve sonrasındaki edebiyatta özellikle dinî temelli etnik bir yapıya işaret etmektedir. Aryanem Vaejah'dan İran'a değin farklı yazılışlarla bahse konu edilse de kadîm coğrafyanın kendisi ve seçkin sahiplerini tasvir ve tavsif eden kavramın, mitolojik dönemlerden tarihsel süreçlere değin değişik yönleriyle belirleyici bir niteliğe sahip olduğu bu çalışmada temellendirilecektir. Burada İran kavramının farklı anlam katmanlarını barındırması ve bunların zaman içerisinde farklı tonlamalarla adından söz ettirdiği hususunun coğrafi, dinî, siyasi ve milli olmak üzere birbirine geçen bir izlek üzerinden okunması esas alınmaktadır.

Aryanem Vaejah'ın mitolojik anlatının geniş anlamda varlık bulduğu İran coğrafyasını temsil ettiği ve bu konuda tarihsel verilere dayalı bir kabul olduğu dikkate alınmalıdır. Bunun da ötesinde Pers imparatorluğundan Sâsânîlere değin dinî bağlamdan neşet ederek coğrafi, etnik, dinî ve siyasi bir açıklamayı içeren Aryan/İran kavramının, kurgusal bir iddianın ötesinde varlık bulduğu da ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır.

Pers/Akamenidlerin kadîm geçmişteki ataları olarak kabul ettiği Aryanların ve yaşadıkları coğrafyanın (Aria/Ariana) dinî bir bağlama sahip

olmasına karşın erken dönemlerde Aryan ve ilişkili kavramsal çerçeveye vurgunun zayıf kaldığı söylenebilir. Öyle ki Aryan kavramının anlam örgüsü, Pers ve Part dönemlerinde dolaşımında olmamış ve dolayısıyla kraliyetin resmi söylemine ad olmamıştır. Bununla birlikte Aryan dendiğinde hem etnik kökene hem de dinî mensubiyete ilişkin bir atfın kavramda mündemiç olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle dinî edebiyatın kavrama etno-dinî bir bağlamda alan açtığı ve Aryan ifadesinin bu kimliğe sahip kimselerin yaşadığı coğrafya anlamında kullanıldığı bilinmelidir. Bu bakımdan İran kavramı Sâsânîler öncesinde de hem dinî hem milli ve hem de jeopolitik bir anlam haritasının adı olsa da kullanımın sınırlı oluşu, mezkûr boyutların yokluğuna kanaat getirilmesine yol açmaktadır.

Sâsânîlerin hakimiyetinden söz edildiği ândan itibaren İran kavramının içerdiği bütün anlam örgüsü açığa çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle Sâsânî kuruluş düşüncesinin somutlaşmış hali olan İran kelimesi hem coğrafyanın hem siyasi egemenliğin hem dinî aidiyetin ve hem de etnik kökenin anahtar kavramı olmaktadır. Kraliyet kitabelerinden bastırılan sikkelere değin yüksek sesle dillendirilen İran ve türevi terimler, Sâsânî kuruluş felsefesinin ipuçlarını vermektedir. Nitekim Zerdüş'tün düşüncesini esas alan seçkin bir etnisite vurgusunun (İranlı-İranlı olmayan) siyasal bir temel üzerinden yükselmesiyle Sâsânî imparatorluğunun teo-politik zemini görünür olmaktadır. Sâsânîlerin kavramı politik bir izlek üzerinden ele alması, İslam fetihleri sonrasında mağlup olan siyasi gücün anahtar söyleminin de ihmal edilmesine veya görmezden gelinmesine yol açmıştır. Modern Farsçanın oluşmaya başladığı XI. yüzyıl dolaylarından sonra yavaş yavaş dolaşıma girse de İran kavramının anlam örgüsünün görünür olması oldukça geç dönemlere modern öncesi çağlara kadar sürmüştür.

Burada Avesta literatüründen başlayarak erken İslamî döneme kadar kavramın geçirdiği değişim ve dönüşüm, dinî edebiyata yaslanan siyasi bir izlek üzerinden takip edilecektir. Böylelikle kavramın coğrafi, milli, siyasi ve dinî olmak üzere dört katmanlı yapısının Pers, Part ve Sâsânî olmak üzere üç hanedan dönemindeki inişli çıkışlı seyri detaylandırılacaktır. İran kavramına ilişkin birçok çalışmadan söz edilse de özellikle G. Gnoli'nin çalışması önem taşımaktadır. Gnoli, üç hanedan döneminin değerlendirilmesine ve kavramın Sâsânî döneminde bütün yönleriyle varlık bulduğuna ilişkin iddiaya yer vermektedir. Bunun yanı sıra konuya dair Türkçede yapılan çalışmalarda da özellikle Sâsânî döneminin esas alınması söz konusudur.¹ Bu araştırma ise

¹ Gherardo Gnoli, *The Idea of Iran: An Essay on its Origin* (Roma: Serie Orientale, 1989); Touraj Daryaee, "The Idea of Ērānšahr: Jewish, Christian and Manichaean Views in Late

Perslerden Sâsânîlere kadar Aryan/İran kavramının çok katmanlı yapısının farklı tonlamalarla da olsa varlığına ışık tutmakla diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca İslamî dönemin kavrama dair karşı duruşu da ele alınarak Sâsânî sonrası durumu da ortaya konmaya çalışılmaktadır.

A. Etno-Dinî Bağlam: Kutsal Mekânın Seçkin Sakinleri

Dünyanın ve içindekilerinin varlığına ilişkin Mecûsî dinî edebiyatında bir kutsal anlatıdan söz edilebilir. Konumuz itibariyle bu mitolojik öyküleme, İran sözcüğü ve türevlerinin inşa ettiği kavram haritasının kadîm tarihine kaynaklık etmektedir. Mecûsî kutsal metni Avesta'nın Vendidad/Videvdat kitabının başlangıcında toprakların/ülkelerin yaratılma süreçleri çerçevesinde Ahura Mazda'nın yarattığı ilk toprak parçası olan 'Aryanem Vaejah' (airyanəm vaējō) kutsal Daitya (Dāitī/Dāityā) nehri kıyısındadır.² Aryanların vatanı olarak çevrilebilecek bu terkipte 'Aryan' sözcüğü köken olarak saygın, seçkin ve soylu nesil anlamındaki 'Airya'dan türeyerek 'Airyana' şeklinde kullanılmaktadır. Bu tamlamadaki 'Vaejah' kelimesi ise nesil, yaşanılan yer, yayvan bölge, geniş düzlük veya bir ovayı ifade etmekte ve dinî literatürde Aryan kelimesiyle birlikte bahse konu edilmektedir.³ Bu bölgede yaşayanlar için Avesta edebiyatı 'arya(n)' ifadesini kullanarak etnik bir kökene vurgu yapmaktadır. Nitekim bu etnik köken ilk yaratılan insan prototipi olan Keyumers'e (Gayomerd) ve Tanrı Ahura Mazda'nın onun neslinden seçkin Aryan ırkını şekillendirmesine kadar uzanmaktadır. Pers mitolojisinin kahramanlarının da bu kökenle ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Nitekim Avesta'da Tanrının kahramanlara ve krallara has yardımı ve inayeti anlamındaki Ferre/Ĥorre (x^varənah/Xwarrah, Farrah)⁴ ifadesinin

Antiquity", *Iranian Identity in the Course of History*, ed. Carlo G. Cereti (Roma: Seria Orientale Roma, 2010), 91-108; Filiz Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", *İran Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 5 (2020): 37-55; Muhammet Yücel, "İdeolojinin Coğrafi Tezahürü: Ērān Ud Anērān", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26, sy. 2 (2021): 797-824.

² İbrahim Pürdâvûd, çev., *Vendidad* (Tahran: Neşr-i Fravahar, 1347/1967), 1.2-19; Mahnaz Moazami, *Wrestling with the Demons of the Pahlavi Widēwdād: Transcription, Translation, and Commentary* (Leiden: Brill, 2014), (1.1), 28; Helmut Humbach, *The Gathas of Zarathushtra and other Old Avestan Texts*, c. I (Hiedelberg: Carl Winter, 1991), 33.

³ İbrahim Pürdâvûd, çev., *Yeştha* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1347/1969), 5.104, 9.25, 17.45; Ehsân Behrâmî, çev., *Ferheng-i Vâjehâyi Avesta*, c. III (Tahran: Neşr-i Belh, 1369/1991), 1240; Donald N. Mackenzie, "Ērān-Wēz", *Encyclopædia Iranica*, c. VIII, 1998, 536; Ehsân Behrâmî, çev., *Ferheng-i Vâjehâyi Avesta*, c. I (Tahran: Neşr-i Belh, 1369/1991), 8-9.

⁴ Ferre (x^varənah/Xwarrah, Farrah), iyi talih ve şans ve baht olarak anlamına gelen ve Mecûsî geleneğinde tanrının inayeti, lütfu ve yardımı olarak tanımlanabilecek bir güce işaret eder. Kişinin dünya hayatındaki kaderi ve talihini temsil eden bu kavram, ilahi

Aryan sözcüğüyle sıfatlanması (airyanem xvarenō) buna örnek verilebilir.⁵ Öyle ki Yešt kitabında bu ilahi lütuf ve baht, Ahura Mazda tarafından sadece İranlılara/Aryanlara bahşedilmektedir. Söz gelimi Zerdüşt'ün öğretisini kabul eden Vištasp'ın (Vištāspa) da bu lütfü mazhar olmaktadır.⁶

Aryanem Vaejah terkinin yanı sıra Aryanların ulaştığı sınırları ve ele geçirdikleri toprakları ifade etme bağlamında dinî metinlerde 'airyo. şayanem' veya 'airyanām. dah'yunām' gibi nitelemelere rastlanmaktadır.⁷ Bu kavramlar Aryan topraklarına ithafen nadiren zikredilse de Aryanem Vaejah terkinin Mecûsî dinî edebiyatında hâkim bir terim olarak kullanılmaktadır. Nitekim Avesta'nın ilk bölümü Yesna'da Zerdüşt'ün doğduğu yerin ve üne kavuştuğu yerin Aryanem Vaejah olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Maniheizm edebiyatında da barış yanlısı kral Vištasp'ın da Aryan-Waizan diye tabir edilen bu bölgede yaşadığının nakledilmesi⁸, bu isimlendirmenin geniş bir çerçevede kabul gördüğünü ortaya koymaktadır.

Avesta edebiyatında mitolojik bir bağlam üzerinden aktarılan bu kutsal coğrafya, Zerdüşt'ün ilahi esini aldığı, dinini yaydığı ve tanrılara

alemin desteğine mazhar olan başta Zerdüşt olmak üzere kral ve kahramanlarla özdeşleştirilmektedir. Tanrının emriyle insanlara bahşedilen bu ilahi gücün, Mecûsî geleneğinde başta Vištasp, Zerdüşt, Yima (Cem/Cemşid), Feridun (Threatone) ve benzeri kişilerin zafer kazanmasında etkili olduğu ve Yima'da olduğu gibi ilahi emirle Ferre'nin kişiyi terk ettiği kabul edilmektedir. Böylelikle kimi zaman kuş formunda zikredilen Ferre, uzaklaştığı insanların bedbaht bir duruma düşmelerine yol açmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Pûrdâvûd, *Yešt*, (19.01-93); Gherardo Gnoli, "Farr(ah), Xvarənah", *Encyclopædia Iranica*, c. 9 (New York: Bibliotheca Persica Press, 1999), 312-19; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c. I (Leiden: Brill, 1975), 67-69; William W. Malandra, *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from The Avesta and Achaemenid Inscriptions* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983), 88-89; T. Daryaei ve K. Rezakhani, "The Sasanian Empire", *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000BCE-651CE)*, ed. Touraj Daryaei (Irvine: UCI Jordan Center for Persian Studies, 2017), 164-66.

⁵ Pûrdâvûd, *Yešt*, 5.69, 8.6 (Aryan), 15.32 (Arya(n)ların kahramanı Keyhüsrev/Kavi Haosravo), 13.87 (İlk İnsan Keyumers/gayomardden Aryan ırkının şekillendirilmesi), 18.1-8 (Aryanların Ferresi/Talihî); Harold W. Bailey, "Arya", *Encyclopædia Iranica*, c. 2 (New York: Bibliotheca Persica Press, 1987), 681-83; R. Schmitt, "Aryans", *Encyclopædia Iranica*, c. 2 (New York: Bibliotheca Persica Press, 1987), 684-87; İbrahim Pûrdâvûd, çev., *Horde Avesta* (Tahran: Dünyâyî Kitâb, 1383/2003), Mazda'nı verdiği Ferre-i İrani, (Ateş-Behram Niyayiş 5) 131, (Siruzeh 9) 193, 196.; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, Ferre-i İrani (19.39) 446-447.

⁶ Pûrdâvûd, *Yešt*, 19. 26-44 (Hoşeng, Feridun, Kresaspa vb. zaferlerinde Ferre), 19.55-64 (Ferre'yi ele geçirme çabaları), 19.87-93 (Vištasp ve ahir zaman kurtarıcısına bahşedilen ilahi lütuf).

⁷ Pûrdâvûd, 5.49, 10.13, 9.21; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (19.39), 446-447.

⁸ İbrahim Pûrdâvûd, çev., *Yesna* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1340/1962), 9.14; W. B. Henning, "The Book of Giants", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 11, sy. 1 (1943): 68, 73.

kurbanların sunulduğu kutsal bir mekândır. Benzer şekilde burada Ahura Mazda mitolojik kahramanlarla görüşmektedir. Söz gelimi Daitya Nehri'nin kıyısındaki Aryanem Vaejah, Yima'nın (Cemşid) Tanrının huzuruna çıktığı, yaklaşan kışa yönelik Tanrının telkinlerine kulak verdiği ve sığınak inşa ettiği mekândır.⁹ Vendidad anlatısında ilk varlıkların yaratıldığı ve mükemmel bir düzende var edilen bu coğrafyada kötü varlık Angra Mainyu/Ehrimen (ganâg mênög) kutsal nehir Daitya'da yılanlar yaratmış ve buraya çok uzun süren kışı getirmiştir. Bu sebeple Aryanem Vaejah diyarında yılın on ayı kış sürmüştür ve yaz mevsiminin ancak iki ay yaşanabilmiştir. Avesta'da Aryanem Vaejah'ı merkeze alan Aryanların, Merv, Belh, Soğdiana, Herat ve Havarizm gibi diğer bölgelerde de yaşadığı zikredilmektedir. Kutsal anlatıya dikkat edilirse sert kışların Doğu İran'daki bu bölgelerde yaşandığı anlaşılmaktadır.¹⁰

Avesta edebiyatında Zerdüşt'ün mekânı olarak takdim edilen bu toprak parçasının çevresinde ne vardı sorusu sorulduğunda dünyanın yedi bölgeden oluştuğuna ilişkin bir tasnif belirmektedir. Buna göre dünya yedi bölgeden oluşmakta ve merkezinde yedinci coğrafya olarak Aryanların ülkesi/krallığı (airyo. şayanem) yer almaktadır. Bu ise Zerdüşt döneminde de bu yedi bölgenin varlığına işaret etmektedir. Öyle ki Ahura Mazda'nın yardımcıları kabul edilen Ameşa Spentalar bu yedi bölgenin koruyucuları olarak tasvir edilmektedir.¹¹ Bu hususun Avesta'nın yorumu Sâsânî dönemi Zend metinlerinde ve Perslilerin dünyayı taksimlerine ilişkin İslami dönem metinlerinde de ele alındığına yer geldikçe temas edilecektir.

Esasen bu coğrafi ayrımı besleyen bir diğer husus ise bir anlamda Ahura Mazda'nın seçilmiş halkı olarak takdim edilen Aryanların dışındaki halklar için Aryan olmayan anlamında kullanılan 'An-Airyâ' ifadesidir. Diğer milletleri bir bütün olarak Aryan olmayan şeklinde görerek ötekileştiren Avesta edebiyatı, böylelikle dinî bir bağlam üzerinden de bu kavramı inşa etmektedir. Aynı zamanda Aryan olmayan toprakları da bahse konu ederek

⁹ Pûrdâvûd, *Yešt*, 1.21, 5.17, 5.104-120, 9.25, 15.2, 17.45 (Anahita'ya, Drvaspa'ya ve Aşi'ye Zerdüşt'ün Kurban sunumu); Pûrdâvûd, *Yesna*, 9.14; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (2.20-27 vd.), 57-59; Domenico Agostini ve Samuel Thrope, çev., *The Bundahišn: The Zoroastrian Book of Creation* (New York: Oxford University Press, 2020), (29.5, 10 Cem/Cemşidin sığınak inşa ettiği yerlerden), 155.

¹⁰ Pûrdâvûd, *Yešt*, 10.13-14; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (1.1-8), 30-35; Gherardo Gnoli, "Avestan Geography", *Encyclopædia Iranica*, c. 3 (New York: Bibliotheca Persica Press, 1987/2011), 44-47.

¹¹ Pûrdâvûd, *Yesna*, 57.23, 61.5, 65.1-5; Pûrdâvûd, *Yešt*, 5.5; İbrahim Pûrdâvûd, çev., *Gâthâ: Kuhenterîn Bahşa-i Avesta*, 2. bs (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384/2005), 32.3; Pûrdâvûd, *Vendidad*, 19.11-15.

esasen mekân ile milliyeti bir arada düşünmektedir.¹² Aşağıda ele alacağımız Sâsânî dinî edebiyatının ve siyasi dökümanlarının Aryanları merkeze konumlandırmasının Aryan olmayanların tek bir çerçeveye dâhil ederek An-Ērân olarak görmesinin tarihsel zemini buradan neşet etmektedir.

Konuya ilişkin araştırmalarıyla tanınan Gnoli, Aryanların diyarı olarak mitolojik bir dille kutsal bir tarihe dayandırılan Aryanem Vaejah'ın Avesta edebiyatının bir araya getirilme ve yazıya geçirilme sürecine dayandırarak rahip sınıfının kurgusal bir inşası olarak görme eğilimindedir. Bu coğrafyanın din adamları tarafından oldukça geç bir dönemde kurgulandığını ileri sürmektedir. Bir anlamda mevcut coğrafyanın Sâsânî döneminde kutsal bir bölgeye dönüştürüldüğü kanaatindedir.¹³ Kanaatimizce Sâsânî öncesi Avesta'yı yazıya geçirme ve benzeri durumlara ilişkin belirsizlikler, metnin geriye doğru bu dönemde inşa edildiği veya en azından dönemin bakış açısına bağlı olarak şekillendiği imasını vermektedir. Burada Aryanlar ve onların coğrafyaları bağlamında geriye doğru bir okumanın söz konusu olduğu ve Sâsânî tarih yazımının etkin olduğu hususu akılda tutulmalıdır. Bununla birlikte Avesta edebiyatının temel kavramsal çerçevesinin kadim bir geçmişe sahip olduğu yadsınmamalıdır. Nitekim yazıya geçiriliş süreci öncesindeki sözlü gelenekle aktarılan dinî edebiyatın dilbilimsel yapısının milattan önce binli yıllara uzanması, temel kavramlar düzeyinde Sâsânî tarih yazımını aşmaktadır. Bu kavramsal çerçevenin dinî boyutla sınırlı kalmadığı, Perslerden Sâsânîlere kadar giderek farklı boyutlar kazandığı ve İranlılar için bir dayanak noktası teşkil ettiği görülebilir. Konumuz itibarıyla İran/Aryan sözcüğünün türevleriyle oluşturduğu kavram haritasının dinî edebiyatı aşan anlam katmanları Pers kraliyet yazıtları ve benzeri kayıtlar bağlamında aşağıda ele alınmaktadır.

B. Kadîm Kökene Atıf: Aryan Soyu

1. Pers/Akamenidler (M.Ö. 550-330)

Etno-dinî kimliğin Perslerle birlikte siyasi bir vurguyla öne çıktığı düşünüldüğünde mitolojik kökene atıfta bulunmanın meşru zemin inşa etmede ne denli etkili olduğu görülebilir. Esasen Perslerden Sâsânîlerin sonuna değin dinî metinlerden siyasi kayıtlara kadar Aryan/İran kavramının coğrafi, etnik, dinî ve siyasi olmak üzere dört boyutlu yapısına ilişkin

¹² Pûrdâvûd, *Yešt*, 18.2, 19.68; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (1.17) 38-41; Schmitt, "Aryans", 2:684.

¹³ Gnoli, *The Idea of Iran*, 51, 57-67; Mark B. Garrison, "By the Favor of Auramazda: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period", *More Than Men, Less Than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship*, ed. P. Iossif, A. Chankowski ve C. Lorber (Leuven: Peeters, 2011), 22.

vurgular tarihsel süreçte farklı tonlamalarla da olsa kendisini hissettirmektedir.

Avesta'da Aryanların özellikle Doğu İran coğrafyasında yaşadığı zikredilmektedir. Bununla birlikte Medlerin ve Perslerin ise Batı İran'da hüküm sürmeleri göz önüne alındığında Aryanlarla bağlantının göç üzerinden kurulması mümkündür. Batı İran'a göç eden Aryan kavimleri içinden öne çıkan Akamenid/Haĥāmeniġ hanedanının Pers imparatorluğunu kurduġu düşünülebilir. Bazı kraliyet kitabelerinde Aryan kökene ve aynı zamanda Aryanların tanrısı Ahura Mazda'ya atıfta bulunması,¹⁴ Perslerin etno-dinî kökenine açıklık getirmektedir. Benzer şekilde Mecûsî düşüncesinin oldukça erken bir dönemde Medler ve Persler arasında bilindiğine işaret etmektedir. Nitekim Persepolis'te bulunan Cyrus öncesi Elamca kitabelerde mitolojik kahramanların isimlerinin insanlara verilmesi bunu kanıtlar niteliktedir.¹⁵ Ayrıca Darius'un (M.Ö. 522-486) kitabesindeki Aryan ve Ahura Mazda vurgusu, kadîm geçmiġe bir atıf olarak değerlendirilebilir.¹⁶

Aryan ve Ahura Mazda ifadelerinden hareketle Avesta'da yer alan 'Aryanem Vaejah' terkininin Persliler tarafından bir siyasi coğrafya anlamında kullanıldığı ileri sürülmektedir. Söz gelimi Herzfeld, Pers/Akamenid imparatorluğu süresince bir coğrafyanın adı olarak resmi bir kullanımı olmayan bu kavramın, Avesta'dan hareketle Akamenidler döneminde siyasi olarak kullanımda olduğu iddiasındadır.¹⁷ Darius'un kitabesinde tanrı Ahura Mazda'dan ve onun yardımına başvurularak birçok zaferin elde edilmesi veya hakimiyet altındaki bölgeler sayılırken "Aria" ifadesine yer verilmesi,¹⁸ böylesi bir kanaati güçlendirmiş olabilir. Nitekim Darius, Nakş-ı Rustem yazıtında güçlü bir soy dayanağı inşa ederek

¹⁴ Gnoli, *The Idea of Iran*, 76-83; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism: Under Achaemenians*, c. II (Leiden: Brill, 1982), 5-13, 40-49.

¹⁵ Ehsan Yarshater, "Iranian National History", *The Cambridge History of Iran*, ed. E. Yarshater, c. 3(1) (New York: Cambridge University Press, 1983), 388-89, 438-40; Ilya Gersevitch, "Amber at Persepolis", *Studia classica et orientalia Antonino Pagliaro Oblata*, ed. Antonino Pagliaro, c. 2 (Rome: Università di Roma, Istituto di Glottologia, 1969), 212-14.

¹⁶ Roland G. Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon* (New Haven: American Oriental Society, 1950), 138 (DNa.2.1-15).

¹⁷ Ernest Herzfeld, *Zoroaster and His World*, c. II (New York: Octagon Books, 1974), 697-7001; Gnoli, *The Idea of Iran*, 2-3.

¹⁸ Herbert C. Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius* (Tennessee: Vanderbilt University, 1908), 7-8; Prods O. Skjærvø, "Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenian and Sassanian Inscriptions", *Papers in Honour of Professor Mary Boyce II*, Acta Iranica 25 (Leiden: Brill, 1985), 597; Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 136 (DPe 2.5-18).

kendisinden “bir Akamenid, bir Persli” ve “Aryan kökenli bir Aryan” (DNa.2.8-15) olarak bahsetmektedir. Xerxes de (M.Ö. 486–465) kitabesinde Darius'tan bu şekilde söz etmektedir.¹⁹ Bu sebeple bazı araştırmacılar, her Akamenidlinin bir Persli, her Perslinin bir Aryan olarak kabul edilmesinin kategorik bir durum olduğu kanaatindedir. Bu bakımdan Vistasp'ın oğlu olarak ailenin bir ferdi olan Darius, Akamenidli olarak kabilenin, Persli olarak bölgenin (Parsa) bir üyesidir. Nihayetinde köken noktasında Aryan etnisitesine mensup olsa da Darius, bu bağlamın ötesinde bütün dünyaya hükmeden bir kral olarak takdim edilmektedir. Bu durumda Aryan ifadesinin siyasi bağlamdan çok kültürel ve dinî bir çerçeveyi ima ettiği görülmektedir.²⁰ Ayrıca Aryan sözcüğünün Darius ve oğlu Xerxes dışında Akamenid kitabelerinde zikredilmediği hatırd tutulmalıdır. Kurucu kralların bu vurguya yer vermeleri, krallığa kadim bir geçmiş inşa etme ve İrani halklar arasında daha geniş bir birliktelik oluşturma kaygısıyla açıklanabilir. Aynı zamanda Aryanların M.Ö. 7. yüzyılın öncesine dayanan mitolojik ve dinî bağlamlarının bu noktada etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.

Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Akamenid İmparatorluğunun kurucu kralları, ‘Persli’ ifadesi kadar güçlü olmasa da ‘Aryan’ soyuyla ve Ahura Mazda inancıyla kendilerini ifade etmektedir. Fakat Perslerin öncesine atıfla Aryan unvanının kullanımı temel bir soyluluk nişanesi olarak görüldüğü ve fakat kuruluş aşaması sonrasında bu sıfatın kullanılmadığı ve Persli olmanın önemli bir vurgu haline geldiği söylenebilir.

Kraliyet yazıtları incelendiğinde Pers İmparatorluğu'nda yönetici klandan yani Persli ve hanedana mensup manasına Akamenid/Ahamenişli vurgusu, Persli olmaya ilişkin güçlü siyasi bir atfın çerçevesini de ele vermektedir. Bu sebeple Aryan, uzak geçmişteki dinî kültürel bağı ifade etmesi bakımından önem arz etse de kurucu kabileye vurgu, krallığın devamı bağlamında öne çıkmaktadır. Nitekim kitabelerinde Medlere üstünlük sağlayarak iç karışıklığı giderdiğinden ve diğer ülkelere boyun eğdirdiğinden

¹⁹ Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 138 (DNa.1.1-8, 2.8-15), 141-142 (DSe.4.30-41, 5. 41-9, 6.49-52), 151 (XPh 2.6-13); Gnoli, *The Idea of Iran*, 13-14; Maria Brosius, *A History of Ancient Persia: the Achaemenid Empire* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021), 50-59 (DB.1-76), 152; Garrison, “By the Favor of Auramazda: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period”, 20-21; Robert Rollinger ve Julian Degen, “The Establishment of the Achaemenid Empire: Darius I, Xerxes I, and Artaxerxes I”, *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*, ed. B. Jacobs ve R. Rollinger (Wiley, 2021), 446.

²⁰ Richard N. Frye, *Heritage of Persia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1962), 52; Gnoli, *The Idea of Iran*, 14-17.

söz eden Darius, Persli sıfatını sıklıkla kullanmaktadır.²¹ Böylelikle kurucu iradenin dayandığı etnik temele güçlü bir vurgu yapmaktadır. Öyle ki Pers/Akamenid yazıtlarında ‘Aryanların Krallığı’ veya Aryan topraklarında kurulan bir hükümlerlik tarzında bir tanımlamaya rastlanmamaktadır. Buna karşın Pers imparatorları için ‘Birçok Ülkenin Kralı’, ‘Pers Diyarının Krallar Kralı’, ‘Bütün Milletlerin Ülkelerinin Kralı’, ‘Babil’in, Sümer’in, Akkad’ın Kralı’, ‘Dünyanın Dört Bir Tarafının Kralı’ ve ‘Bütün Dünyanın Kralı’ gibi unvanlar kullanılmaktadır.²²

Aryan kavramına ilişkin etno-dinî atıfların yanı sıra Akamenid kitabelerinde imparatorluğun hükmü altındaki bölgelerden bahsedilirken Baktery ve Soğd bölgesiyle birlikte ‘Aria’²³ topraklarından söz edilmektedir. Birçok Grek kaynağında Aryanların vatanı olarak tasvir edilen bölgeyle ilgili Akamenid kayıtları açık bir ifade kullanmamaktadır. Bununla birlikte konunun yabancı kaynaklarda bile işlenmesi, dönem itibarıyla Aryanlar ile Aria arasındaki bağın bilinen bir durum olduğuna işaret etmektedir. Büyük İskender’in seferi öncesinde de sonrasında da Pers/Akamenid İmparatorluğuna ilişkin kayıtlar tutan Yunan tarihçileri ve coğrafyacıları, Persleri ve Pers coğrafyasını tanımlarken “Aryan” sözcüğüne sıklıkla başvurmaktadır. Bununla birlikte “Ariana”, “Ariani” gibi farklı yazılışların ötesinde kavramın gerçekten nereleri ve neyi ihtiva ettiği tartışmalıdır.²⁴ Yine de Yunan kaynakları bütün İran platosu için veya Doğu-Batı İran coğrafyasını tanımlarken bir mekân olarak bu kavrama yer verirken bu topraklarda yaşayanlar içinde aynı terimi kullanmaktadır. Söz gelimi Herodotos, Medlerin eskiden Aryan olarak bilindiklerinden söz etmektedir. Strabo ise daha çok İndus Nehri’yle Pers diyarı arasındaki Doğu İran coğrafyasını Ariana olarak tasvir ederken burada yaşayanlar için ‘Aryan/Ariani’ tabirini bahse konu etmektedir. Hatta İskender’in Aryanlardan danışmanlar seçtiğinden bahsetmektedir.²⁵ Benzer şekilde Diodorus da

²¹ Brosius, *Achaemenid Empire*, 53 (DB.25); Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 138 (DNa. 1-60).

²² Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius*, 7; Skjærvø, “Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenian and Sassanian Inscriptions”, 594; Gnoli, *The Idea of Iran*, 7; Brosius, *Achaemenid Empire*, 25.

²³ Brosius, *Achaemenid Empire*, 50 (DB I.6), 91 (DSe 3), 151 (XPh 3); Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 119 (DBI 6.1.12-17), 136 (DPe 2.5-18), 138 (DNa 3.15-30), 145 (2.3-11), 151 (3.13-28)).

²⁴ Gnoli, *The Idea of Iran*, 1-27; Herzfeld, *Zoroaster and His World*, II:II, 696-703; Gherardo Gnoli, *Zoroaster’s Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems* (Naples: Istituto Universitario Orientale, 1980), 136-46.

²⁵ Herodotos, *Tarih* (İstanbul: İş Bankası Kültür, 2007), (VII.62), 540; Strabo, *The Geography of Strabo*, c. VII (Harvard: Loeb Classic Library, 1932), 13-15, 41-45, 129, 145;

Hind'i çevreleyen ülkeler arasında 'Ariana'dan ve Zerdüş'tün (Zathraustes) Aryanların arasından çıktığından söz etmesi dikkat çekicidir.²⁶

Aryan soyuna yapılan vurgunun aynı zamanda dinî çerçevede söz konusu olduğundan bahsetmek mümkündür. Özellikle Darius'un Ahura Mazda'yı yegâne Tanrı olarak takdim etmesinin yanı sıra Xerxes'in kitabesinde kötülükle ilişkilendirilen tanrısal varlıklara tapınmayı başka bir ifadeyle Div (Daiva) tapıcılığını yasaklaması ve bu kötü kralların dize getirmesi kayda değerdir. Bu bağlamda Mecûsî ahlak düşüncesindeki iyi-kötü/aşa-drug (Aşa-Druj/g) karşıtlığının Pers kitabelerine yansması, dinî bir bağın da varlığına işaret etmektedir. Nitekim Xerxes burada kendisini, Zerdüş'tün taraftarlarını tanımlayan 'Aşavan' (Aşavan) teriminin Eski Farsça karşılığı olan 'Artavan' (rtāvā/rtāvan) sözcüğüyle tasvir etmekte ve Arta/Aşa'ya tazimde bulunulmasından söz etmektedir.²⁷ Zerdüş'tün, hakikatin ve doğrunun peşinde tavır takınanlara dair kullandığı bu terimin, rakiplerini olumsuz bir şekilde resmeden siyasi bağlamının ötesinde dinî bir zemine işaret ettiği söylenebilir. Grek tarihçilerden Herodotos'un da Perslerden söz ederken onların kendilerini eskiden 'Artae' diye isimlendirdiğinden söz etmesi, 'Aşavan' terimini akla getirmektedir.²⁸ Pers sarayında tahtın varisinin yetiştirilmesinde bahseden Alcibiades'in Zerdüş't, Ahura Mazda (Oromasdes) ve ruhban (Magi) sınıfından söz edilmesi, bu bakımdan kayda değerdir.²⁹ 'Aşavan/Artāvan' ifadesi, Herodotos'un 'Artae' kaydıyla birlikte düşünüldüğünde Perslerin dinî kimliğine bir atıf olduğu açığa çıkmaktadır. Akamenidlerin kuruluşu esnasında bu kavrama yer verilmediği görülse de Xerxes'in oğlunu Artaxerxes olarak isimlendirmesi, dinî kimliğin yadsınmadığına bir işaret sayılabilir.

2. Part/Arsakidler (M.Ö. 247-M.S. 224)

Büyük İskender'in Doğu seferiyle tarih sahnesinden silinen Pers imparatorluğu sonrasında küçük çapta birçok şehir krallığı ortaya çıkmıştı.

Strabo, *The Geography of Strabo*, c. I (Harvard: Loeb Classic Library, 1932), 153, 249; Frye, *Heritage of Persia*, 2-3.

²⁶ Diodorus Sciulus, *Diodorus of Sicily*, çev. C.H. Oldfather, c. II (Harvard: Loeb, 1933), 11; Diodorus Sciulus, *Diodorus of Sicily*, çev. C.H. Oldfather, c. I (Harvard: Loeb, 1933), 321.

²⁷ Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, (XPh. 36-57, 4.46-56), 151-152; Brosius, *Achaemenid Empire*, (XPh.1-8), 151-152; Gnoli, *The Idea of Iran*, 88-90; Gherardo Gnoli, "Aşavan", ed. Ehsan Yarshater, *Encyclopædia Iranica*, c. II (New York: Bibliotheca Persica Press, 1984), 705.

²⁸ K.E. Kanga, *English-Avesta Dictionary* (Bombay, 1909), 362; Pûrdāvûd, *Yesna-Gâthâ*, 28.11, 30.11, 30.01-05, 31.01, 29.11, 46.05-14, 48.02, 51.0.

²⁹ Plato, *Charmides; Alcibiades I and II; Hipparchus; The lovers; Theages*, çev. Walter R. M. Lamb (Boston: Harvard University Press, 2005), (Alcibiades I, 121E-122A), 167.

İskender'in komutanları arasında paylaştırılan İran coğrafyası Selevkoslar tarafından idare ediliyordu. Yaklaşık yüzyıl süren ara dönem sonrasında Partlılar (M.Ö. 247-M.S. 224) aynı coğrafyada varlık göstermeye başlamıştır. Arsak (Arşak, Eşkânî) hanedanından I. Arsaces (M.Ö. 247/38-217), Parthia bölgesini Selevkoslardan alıp buradaki Partlılarla birlikte Arsakid imparatorluğunu kurmuştur.³⁰

Pers imparatorluğunun tarih sahnesinden çekilmesi sonrasında Partlılar kadîm geçmişle siyasi bir bağlam kurarak köken ihdasına girişmediler, bir anlamda Akamenidleri belleklerinden önemsizleştirdiler. Bu sebeple Partlılar döneminde Aryan/İran sözcüğüne ilişkin kavramsal çerçevenin vurgusu azaldı. Nihayetinde kavram, dinî edebiyata konu olan mitolojik bir anlatıya indirgenerek coğrafi, milli ve siyasi boyutları alan kaybına uğradı. Buna karşın Arsakidlerin Perslerle bağına ilişkin olarak kimi Yunan kaynaklarında kurucu kral I. Arsaces'in Perslilerle ilişkilendirilmesi ve özellikle Synkellos'un kayıtlarında soyunun Pers imparatoru Artaxerxes'e dayandığına temas edilmesi, azalan etkinin varlığına işaret etmektedir.³¹ Bu bakımdan Part/Arsakid döneminin İranî kavimlerin yeniden toparlanma sürecine girmelerini sağladığı ve İranlı olmanın çok da ötelenmediği gözlenebilir. Nitekim Mithradates (Mihirdad), Phraates (Farhad) ve Artabanus (Ardavan) kral adlarında kadîm İran dinî geleneğinin etkisi devam etmektedir.³² Bunun yanı sıra Pers imparatorlarının kullandığı "krallar kralı" nitelemesini de Arsakid krallarının sikkelerinde görmek mümkündür. Bazı sikkelerde ateş sunağına ilişkin tasvirin yer alması da dinî bir atf olarak değerlendirilebilir.³³ Bununla birlikte Part dönemi sikkeleri incelendiğinde Aryan nesliyle bağ kurmaya ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Aryan/İran vurgusunun zayıflaması ve Helenistik etkiyle Grekçenin tercih edilmesinin sikkelerde yoğun bir şekilde hissedildiği, ön ve arka yüzdeki tasvirlerde açıkça Yunan tarzının benimsendiği görülmektedir. Sikkelerde erken dönemlerde 'Büyük Arsakid

³⁰ Vesta Sarkhosh Curtis, "The Iranian Revival in the Parthian Period", *The Idea of Iran: The Age of Parthians III*, ed. Vesta Sarkhosh Curtis ve Sarah R. A. Stewart (London: I. B. Tauris, 2007), 7-8; Frye, *Heritage of Persia*, 178-83; Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* (London: Routledge, 1979), 80-82.

³¹ W. Adler ve P. Tuffin, çev., *The Chronography of George Synkellos* (Oxford: Oxford University Press, 2002), [343], 412 (Kings of Syria and Asia); J. H. Freese, çev., *The library of Photius*, c. I (London: Macmillan, 1920), (Arrian, Parthika) [LVIII], 54.

³² Arsakid/Part dönemi sikkeleri ve kral adları için bkz. Sarkhosh Curtis, "The Iranian Revival in the Parthian Period", 7-25.

³³ Richard N. Frye, "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antiqua* 4 (1964): 44; Marek Jan Olbrycht, "The Memory of the Past: the Achaemenid Legacy in the Arsakid Period", *Studia Litteraria*, 2019, 177-78, 181-83.

(Arşak) Kralı/Şahı' veya 'Büyük Arsakid Kralı/Şahı, Tanrının Oğlu' ifadelerine rastlanırken ilerleyen süreçte 'Krallar Kralı/Şah-ı Şahân' ve 'Meşhur/Nâmdâr' sıfatları da eklenmektedir. Özellikle milattan önce birinci yüzyıl sikkelerinde yeni bir ifade ortaya çıkmaktadır. Part krallarının Yunanlılarla barışçıl münasebetini açık eden bu yaklaşım, sikkelerdeki 'iyiliksever/iyilik yapan (nikūkār)' ve 'Yunan dostu' gibi ifadelerle somutlaşmaktadır.³⁴

İskender sonrasında İranlıların bir siyasi güç olarak yeniden tarih sahnesine çıkmasından bahsedilse de Partlılar, Pers imparatorluğunun güçlü milliyet vurgusunu korumamakta, siyasi bir bağlamı söz konusu etmemektedir. Bununla birlikte klasik kaynaklarda Partlıların, Akamenid imparatorluğunun varisi gibi davranarak kadîm geçmişteki sınırlara işaret etmeleri ve bunun üzerinde hak iddia etmeleri söz konusudur.³⁵ Meşru bir zemin inşa etme çabası olarak dikkat çekici olsa da bu hususların somut adımlara dönüşmediği anlaşılmaktadır.

Kadîm Pers geçmişiyle oldukça zayıf ve sınırlı bir bağlama rağmen Partlıların dinî bir bağı korumaya ve sürdürmeye istekli olduklarından söz edilebilir. Partlıların Aryan soyluluğuna vurgu yapmayışına rağmen İranlı halkların ortak dinî referansı konumundaki Mecûsî geleneğini benimsediği ve dahası İskender sonrasında dinî edebiyatın bir araya getirilmesi noktasında gayret sarf ettiği bilinmektedir. Nitekim Sâsânî dönemi dinî edebiyatı, Part kralı Vologeses (Walâş) (M.S. 51-76/80) dönemindeki metinlerin korunması ve bir araya getirilmesi noktasındaki çabalarından takdirle söz etmektedir.³⁶ Benzer şekilde dönemin tarihçilerinden Diodorus'un Zerdüş'ten ve onun Aryanların yasalarını belirlediğinden söz etmesi, Partlıların Zerdüş'ten ve düşüncesini önemseyişine bir işaret sayılabilir.³⁷

Pers imparatorluğuna son verildiği ve Helenistik düşüncenin hâkim

³⁴ Seyyid Ali Esğar Şeriatzâdeh, *Sikkehâyi Îrân-Zemîn: Mecmûa'i Sikkehâyi Mûze Melek Astân Kuds* (Tahran: Neşr-i Pâzîneh, 1389/2010), 68-85; Sarkhosh Curtis, "The Iranian Revival in the Parthian Period", 9-17.

³⁵ Tacitus, *The Annals of Tacitus*, ed. J. Jackson (Loeb Classic Library, 1931), (VI, 31) 208-211; Gnoli, *The Idea of Iran*, 118-20.

³⁶ Meryem Rızâyî, thk., *Dînkard-i Çehârum* (Tahran: Neşr-i İlmî, 1393/2014), 63 (16); Harold W. Bailey, *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books* (Oxford: Clarendon Press, 1971), 156-57, (DkM 412.5-11) 218-219; Max Müller, ed., *Contents of Nasks: Denkard IV, (Pahlavi Texts IV)*, çev. E. W. West, Sacred Book of East (Clarendon: Oxford University Press, 1892), (23-24) 412-414.

³⁷ Diodorus Siculus, *Library of History of Diodorus Siculus*, çev. C.H. Oldfather, c. I (Harvard: Loeb, 1933), (I. 94, 2), 320-321.

olduğu bir dönemde Partlıların siyasi ve milli bir geçmişe, bir anlamda Persli veya Aryan olmaya ihtiyaç duymadıkları görülmektedir. Buna rağmen Aryan/İranlı oluşa ilişkin dinî bir vurguyu sürdürdükleri ve kadîm bir bağ inşa etme çabasında oldukları söylenebilir.

C. Yeniden İnşa: Aryanem Vaejah'tan İran'a

1. Sâsânîler (224-651)

Sâsânîler döneminin başlamasıyla birlikte Aryan(lar)/Ēr(ān) sözcüğü, Mecûsî geleneğini paylaşan tüm İranlıların ortak adı olurken aynı zamanda yaşadıkları coğrafyanın siyasi yönü ağır basan kavramsal isimlendirmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Pers ve Part dönemlerinde dinî bağlamı öne çıkarılan ve mitolojik atıflarla ifade edilen kavram haritasının genişlediği görülecektir. Bu kavramsal çerçeve kadîm geçmişe dair bir referans olmaktan çıkarak Sâsânîlerin inşaya giriştiği yeni bakış açısının merkezine oturmaktadır. Nitekim etno-dinî ve jeopolitik bağlamı haiz İran kavramı, sikkelerden kraliyet kitabelerine ve dinî edebiyata kadar Sâsânî devrine rengini vermektedir. Böylelikle Sâsânîler dönemi, milliyet/etnisite, ülke/coğrafya ve din birliğinin tek bir kavramla inşa edildiği bir sürece işaret etmektedir. Bu husus özellikle Sâsânîler döneminde çok daha net bir şekilde açığa çıkmaktadır. Zira Sâsânîlerin inşa etmeye çalıştığı İran milli kimliğinin oluşumunda Akamenid ve Arsakid hanedanlarının büyük oranda ihmal edildiği görülmektedir. Bu ikisinden daha çok Avesta'daki mitolojik Pîşdâdî ve Keyânî hanedanlarıyla bağ kurulmaktadır.³⁸

a. Etno-dinî Bağlama Sâsânî Katkısı: Avesta'nın Yorumu Zend Edebiyatı

Avesta metinlerinde Aryanların yaşadığı bölge anlamındaki 'Aryanem Vaejah' (airyanēm vaējō) sözcüğü, kimi fonetik değişimlerle Partçada 'Aryān-wēžan' ve Pehlevicede 'Ērān-Wēz/Īrān-vēj' ve 'Ērānšahr' şekline evrilmektedir. Avesta edebiyatının Sâsânîler dönemindeki yorumu olarak kabul edilen Zend literatüründe farklı yazılışlarla da olsa bu kavramsal çerçeveye sıklıkla rastlanmaktadır.³⁹ Avesta'da olduğu gibi Zendlerde de bu coğrafya, ilk yaratılan mekân olarak önemini korumaktadır. Öyle ki Zerdüş, ilk vahyini burada almış ve babasının evi Īrān-vēj'deki kutsal Dāraja

³⁸ Ehsan Yarshater, "Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?", *Convegno internazionale sul tema la Persia nel Medioevo (Roma, 31 marzo-5 aprile 1970)* (Rome: Accademia Nazionale Dei Lincei, 1971), 517-21; Yarshater, "Iranian National History", 3(1):402-16; Gnoli, *The Idea of Iran*, 123-24.

³⁹ Mackenzie, "Ērān-Wēz", VIII:536; Henning, "The Book of Giants", 55, 73; Prods O. Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism* (New Haven: Yale University Press, 2011), 22; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (1.1) 28, 471.

Nehri'nin kıyısında yer almıştır. Ahura Mazda'nın yaratma eylemlerinin ilkleri burada gerçekleşmiştir. Ehrimen tarafından katledilen dünyadaki bütün hayvan türlerinin kaynağı olan sığır cinsi burada var edilmiştir.⁴⁰

Bu coğrafyanın tam olarak neresi olduğu hususunda Avesta'da kışı sert geçen Doğu İran'ın Aryanların vatanları olduğu düşüncesi, Sâsânî Zend metinlerinde değişmektedir. Özellikle Bundahişn'de (*Bundahişn*) bu kutsal mekânın Batı İran'da tanımlanan Âdurbâdagân (Azerbaycan?) olduğu dile getirilmektedir.⁴¹ Gerçekte bu mitolojik coğrafyanın neresi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Fakat Avesta'da bahsi geçen şehirlerin/bölgelerin Doğu İran'da oluşu dikkate alındığında Batı İran iddiası, Sâsânî tarih yazımının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Esasen burada coğrafyanın tam olarak nerede olduğundan öte, Avesta ve Zend edebiyatında dünyanın yaratılmasından sonra yedi kıta/bölgeye ayrılması ve bunun merkezine Aryan diyarının yerleştirilmesi ve insanlığın başlangıçta bu merkezden tüm dünyaya yayıldığına dile getirilmesi önem arz etmektedir. Bu anlatıya göre Aryan topraklarını terk etmeyenler, İranlıların ataları olarak tasvir edilmektedir. Söz gelimi Bundahişn'de mitolojik kahramanlardan Huşeng (Hōšang) ve eşi Gūzeg (Gūzag) bunlar arasında zikredilmektedir.⁴² Dünyanın merkezi olarak kabul edilen ve ilk varlıkların yaratıldığı yer olan bu kutsal bölge (Ērānwēz) aynı zamanda metafizik alemle kurulan bağın merkezi konumundadır. Bu merkezle öte dünya arasındaki bağ, kutsal Elburz dağıyla (Harā bərəzaitī/Harborz) sağlanmakta ve bu dağın en yüksek zirvesi 'Hukairyā' ve 'Çagād ī Dāitī' diye bilinmektedir. Zira bu zirve aynı zamanda öte dünyaya geçişte önemli bir konumu olan Cinvat Köprüsünün (çinuuatō pərətu/Çinwad Puhl) bulunduğu yer olarak zikredilmektedir.⁴³

Zend metinlerinden Dinkerd'in yedinci kitabında İran kavramının yedi

⁴⁰ Behramgore T. Anklesaria, çev., *Zand-Ākāsīh: Iranian or Greater Bundahişn* (Bombay, 1956), (11A.29 Zerdüş'tün babası Pourușaspa'nın evi), 108-109, (1A.12, 13.4 hayvan cinsinin ilki Sığırın yaratıldığı yer), 24-25, 118-119, (31.2 ilk yaratılan yer), 264-265 (35.54 Zerdüş'tün ilk vahyi aldığı yer), 300-301; M. T. Râşid Muhassîl, thk., *Vezîdeğîhâ-i Zâdspram* (Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleat-i Ferhengi, 1385/2007), (3.42-53 Ehrimen'in sığırı katletmesi ve hayvan cinsinin yeniden çoğalması), 46-47.

⁴¹ Agostini ve Thrope, *Bundahişn*, (25.13, 29.16), 128, 156.

⁴² Pûrdâvûd, *Yesna-Gâthâ*, 32.3; Pûrdâvûd, *Yešt*, 5.5, 10.12-15; Pûrdâvûd, *Yesna*, 57.23, 61.5, 65.1-5; Pûrdâvûd, *Vendidad*, 19.11-15; Agostini ve Thrope, *Bundahişn*, (11.2), 63, (14.34), 79; A. Shapur Shahbazi, "Haft Keşvar", *Encyclopædia Iranica*, c. 11 (New York: Bibliotheca Persica Press, 2002), 519-20.

⁴³ Pûrdâvûd, *Yešt*, 5.96, 10.88; Moazami, *Pahlavi Widēwdād*, (19.30), 442, 502; Agostini ve Thrope, *Bundahişn*, (9.9), 58; Mary Boyce, "Alborz ii. In Myth and Legend", *Encyclopædia Iranica*, c. 1 (New York: Bibliotheca Persica Press, 1985), 811-13.

ülke (Haft-Keşvār) vurgusuyla Avesta'daki anlatıdan daha geniş bir şekilde ele alındığı görülebilir. Mitolojik öyküde efsanevi Keyânî (Kayāniān) hanedanından yedi ülkeye hükmeden Key Kāvus'un (Kāy Us) halkı 'İranlı' olarak nitelenmektedir. Turan şahı Efrasyab'ın İranlılara has olan ilahi lütfu yani Ferre'yi istemesinden bahsedilmesi, dinî ve siyasi üstünlük bağlamında İran(lı) kavramının kadîm geçmişine bir atıf sayılabilir.⁴⁴ Geçmişe yönelik bu mitolojik anlatının yanı sıra Zend metinleri, Sâsânîler sonrasına doğru uzanan ahir zamana da atıfta bulunurken İranşehr (Ērānšahr) kavramını sıklıkla kullanmaktadır. Adeta buranın işgaliyle dünyanın sonunun gelişi ve Zerdüşt'ün soyundan kurtarıcının ortaya çıkışı eşdeğer görülmektedir.⁴⁵ Benzer şekilde mitolojik Pîşdâdî (Pēšdādiān) hanedanından Menuçehr'in torunu Tahmas Ōzō'nun, İranşehr coğrafyasını yeniden İranlılara (Ērān) has kıldığı ve İranlı Olmayan (Ān-Ērān) kavimlerin uzaklaştırılarak düzeni yeniden inşa ettiği vurgulanmaktadır. Dikkat edilirse burada dinî-siyasi bir bağlamın öne çekildiği ve İranlıların siyasi rakibi İranlı olmayan Tur(an)lu Efrasyab'ın taraftarları olduğu dile getirilmektedir. Zira İranşehr, Zend metinlerinde efsanevi Pîşdâdî ve Keyânî hanedanlarının hüküm sürdükleri ve Zerdüşt'ün düşüncesinin neşvü nema bulduğu topraklardı. Aynı zamanda bu coğrafya İlk İnsan Keyümers'ten bu yana kutsanmış neslin devam ettiği ve hanedanların çıktığı ve yaşadığı mekândı. Nitekim Keyânîlerden Lohrâsb'ın kötü div tapıcılarını çıkardığı coğrafya İranşehr'di. Benzer şekilde Zerdüşt'ün dinine giren Key Viştasp'ın İranlılarla birlikte İranlı olmayanlara karşı zafer kazanması dikkat çekicidir.⁴⁶ Açık bir şekilde bu kutsal coğrafya ile orada yaşayanlar arasında mutlak bir ilişki zemini oluşmaktadır. Mekân ile meskûn olanlar arasındaki bu sembiyotik ilişki düzlemi, İran(lı) olmanın

⁴⁴ M. T. Râşid Muhassîl, thk., *Dînkard-i Heftom* (Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-i Ferhengi, 1389/2010), (0.37-38 İranlı, yedi ülke), 18, 204, (2.62-63 iranlı-Turanlı), 35, 216, (2.68-70 İranlılara has Ferre/ilahi talih), 37-38, 217-218.

⁴⁵ *Dînkard-i Heftom*, (7.29-39, 8.0-9, 9.13 İranşehr merkezli dünya tarihi, eskatolojik beklenti Uşedar'ın milenyum), 89-97, 260-264, 275.

⁴⁶ *Dînkard-i Heftom*, (0.29-38 Efsanevi hanedanların ve Zerdüşt'ün diyarı, İranşehr'in iranlı olmayanlardan temizlenmesi), 16-18, 202-204, (4.42-43), 237-238; Jale Amuzgâr ve Ahmed Tefazzoli, çev., *Kitâb-ı Penjum-i Dînkard, Avânevîsi, Tercüme Ta'likat Vâjenâneh, Metni Pehlevî* (Tahran: İntişârât-ı Moîn, 1386/2008), (1.4-5 Lohrasb'ın İranşehr'i yabancıardan ve kötülerden temizlemesi) 26-27, (3.1 Viştasp ve İranlılar), 34-35, (4.1-6 İranlıların soyu), 36-39, (9.13-14 İyinin ve tanrıların hizmetçisi İranlılar ve kötüler), 48-49; Aturpât-i Ēmētân, *The Wisdom of Sasanian Sages: Dēnkard VI*, çev. Shaul Shaked (Colorado: Westview Press, 1979), (E38e Ohrmazd'in emriyle İranşehr'e hükmedenler), 206-209, (246 Kötü davranışların İranlı olmayanların davranışları olarak takdim etme, 255-256 Dolandırıcılık, fuhuş ve büyücülük gibi), 96-97, 100-101; Jâleh Âmûzgâr, thk., *Yâdgâr-i Zerîrân (Metni Hamâsî ez Devrân-i Kohen)* (Tahran: İntişârât-ı Moîn, 1392/2012), İran şahı Viştasp (17), 17, İranşehr (29), 21, (43-44), 24, İranlılar (32-33), 21-22.

üstünlüğüne ve seçkinliğine bir atıf olarak tezahür etmektedir. Bu bağlamda İranlı olmak, erdemin doğrunun ve hakikatin tarafında olma anlamına gelirken İranlı olmayan ise kötü davranışlarla ve günahla nitelenmektedir. Bu noktada Dinkerd'de Behdîn'in (iyi/hak din) neden sadece İranlılara has kılındığına ilişkin farazi bir soruyla bir anlamda İranlıların seçkinliği sorgulanmaktadır. Burada ilginç bir şekilde Tanrının sadece İranlılara değil bütün insanlığa hak dinini çeşitli yollarla gönderdiğini ancak zamanla insanların kötülüğün peşine düştüğü ve uzaklaştığı fikriyle cevap verilmektedir. Özellikle Dâdestân-i Denîg'deki din tanımına bakıldığında 'İranî olmayan din' (dēnīh ī an-ēr, dād ī an-ērīh) vurgusu, İran kavramının gündelik yaşamın her safhasında olduğuna işaret etmektedir.⁴⁷

Mezkûr Zend metinlerinden de anlaşıldığı kadarıyla Avesta edebiyatındaki Aryan ve Aryanem Vaejah sözcükleri, fonetik bir değişimle İran ve İranşehr'e evrilmesine rağmen kadîm semantik yapılarını korumaktadır. Dahası Sâsânî tarih yazımının meşru bir zemini olarak siyasi bağlamını oldukça güçlü bir şekilde yeniden inşa etmektedir. Kuruluş düşüncesi göz önüne alındığında kadîm geçmişe yaslanarak bir zemin inşasında ve bu bağlam üzerinden dinî referansı yüksek siyasi bir güç temerküzü oluşturmada Sâsânîler, İran/Aryan sözcüğüyle ayırıcı bir kavram ihdas etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, kavramın yenice ortaya atılmadığı ve Sâsânîler tarafından Aryan/İran kavramına ilişkin parlak geçmişin bütün boyutlarıyla kabul edildiği hususudur. Bu nedenle İran; hem kahramanların neşet ettiği mitolojik bir soy, hem Zerdüş'te bağlamında kutsal bir nesil ve hem de bu seçkin topluluğun varlık bulunduğu coğrafya olmaktadır.

b. Etno-Dinî Bağlamın Jeopolitik İzdüşümü: Ērân/An-Ērân ve Ērânşahr

Arsakid krallığını tarih sahnesinden silen Fârs/Pers eyaletinin yerel yöneticisi Ardeşir (224-239/40), çevredeki yerel yönetimleri (mulûk-u tavâif) etkisi altına alarak geniş bir coğrafyada Sâsânî imparatorluğunu kurmuştu.⁴⁸ Kurucu kral Ardeşir, İranlı (Ērân) olmaya dair etno-dinî bir vurguya başvurarak jeopolitik bir birlikteliği hedeflemiş ve bu hususta başarılı olmuştu. Bu bağlamda kendisinin danışmanı ve aynı zamanda

⁴⁷ Amuzgâr ve Tefazzoli, *Kitâb-ı Penjum-i Dinkerd*, (23.14, 24.13-15 İyi din neden İranlılara geldi?), 78-79, 88-90; M. Jaafari-Dehaghi, çev., *Dâdestân ī dēnig. Part 1* (Paris: Studia Iranica, Association Pour L'avancement Des Etudes Iriennes, 1988), (40.1-2), 168-169.

⁴⁸ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, thk. Rahîm Rızâzâde-Melek (Tahran: Encümen-i Âsâr u Mefâhiru Ferhengî, 1384/2006), 81-86; Touraj Daryae, "Ardaxšir and the Sasanians' Rise to Power", *Anabasis 1* (2010): 247-52.

ruhban sınıfının başında olan (Hîrbedân Hîrbed) Tansar/Tosar'ın bölgedeki yerel yönetimlere çağrıda bulunarak genişleyen Sâsânî hakimiyetine girmelerini istemesi ve bu bağlamda dinî-millî referans noktalarına temas etmesi kayda değerdir. İbn İsfendiyâr'ın nakliyle günümüze ulaşan *Nâme-i Tansar* başlığını taşıyan metinde Hîrbed Tansar'ın İranlıların ortak paydası olarak Mecûsî geleneğine vurgu yaptığı görülebilir. Bu noktada *Nâme-i Tansar*, on iki bin öküz derisine yazılan dinî edebiyatın yani Avesta literatürünün İskender tarafından İstahr şehrinde yakıldığına değinmektedir. Bu sebeple, dinî ve dolayısıyla siyasi açıdan bir dağılma ve bozulmanın söz konusu olduğunun altını çizerek inancı yeniden ihya edecek bir krala ihtiyaç duyulduğunu dile getirmektedir. Tansar mektubunda; bir şehzadenin tahta çıkmasını dinî bağlamla bir şarta bağlamaktadır. Buna göre bir şehzade; krallığın tanrıdan Zerdüş'tün dinî üzere geldiğini, Keyânî hanedanından krallar kralı (Şehinşah) Lohrâsp oğlu Guştâsp (Viştâsp) tarafından güçlendirildiğini ve Pâpak oğlu Ardeşir tarafından ihya edildiğini ikrar etmesiyle tahta çıkabilecektir.⁴⁹ Bu dinî vurgunun arka planında İranlıları tek bir siyasi güç altında toplayarak Pers imparatorluğunun varisi yapma çabası yatmaktadır. İşte tam da bu noktada Tansar, dinî söylemi siyasi zemine bağlayarak yeni bir yönetim anlayışını inşa etmektedir. Din ve siyasi iktidarı birbiriyle eşleştirerek ayrılmaz bir bütünün parçaları olarak takdim etmektedir. Tansar, bu birlikteliği en basit haliyle şu cümlesiyle özetlemektedir: “din ve devlet bir rahimden doğdular ve asla birbirlerinden ayrı olmazlar.” Mektubun devamında din adamı sınıfının aktif olarak yönetimde söz sahibi olduğuna dair vurgulara yer verilirken özellikle kralın seçiminde dinî liderin tavrının belirleyiciliğine atıf yapılmaktadır.⁵⁰ Kuruluş felsefesini açık eden bu yaklaşım, Sâsânî imparatorluğunun yönetim ve organizasyonunda etkin bir şekilde tezahür etmiş ve Mecûsî geleneği bu sayede varlığını güçlü bir şekilde sürdürebilmiştir. Bu bakımdan İran kavramı, etno-dinî kimliğin de ötesine geçen siyasi bir bağlama kavuşmuştur. Bu husus Akamenid dönemindeki Aryan kavramına yapılan belli belirsiz etno-dinî bağlamı aşan ve kavramın siyasi tonunun koyulaştığı yeni bir süreci imlemektedir.

Bu etno-dinî bağlamın kadîm geçmişle irtibatlandırma adına yapılan benzer atıfları dönemin kayıtlarında görmek mümkündür. Kral I. Ardeşir'in

⁴⁹ İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, thk. 'Abbâs İkbâl (Tahran, 1366/1987), 17-20, 36; Mary Boyce, *The Letter of Tansar* (Roma: Seria Orientale, 1968), 37-38, 62; Yarshater, “Iranian National History”, 3(1):378.

⁵⁰ Mücteba Mînovî, thk., *Nâme-i Tansar be Goşnâsp* (Tahran: İntişârât-ı Havârizmî, 1354/1975), 53, 87-89; Boyce, *The Letter of Tansar*, 33-34, 61-62.

kroniğinde krallığa ismini veren Sâsân'ın, İskender'in kurduğu idarelerden kaçtığı vurgulanmaktadır.⁵¹ Sâsân'ın, mitolojik Keyânî hanedanından kral Dârây ile ilişkilendirilmesi⁵², Sâsânîler döneminde çok daha net bir şekilde açığa çıkan bir hususa temas etmektedir. Öyle ki Sâsânîlerin yeniden inşa ettiği İran milli kimliğinin oluşumunda Akamenid ve Arsakid hanedanlarını büyük oranda ihmal ettiği ve bu ikisinden daha çok Avesta'daki mitolojik Pîşdâdî ve Keyânî hanedanlarıyla bağ kurduğu görülmektedir.⁵³ Bu ise Sâsânîlerin Aryanların devamı olduğuna ilişkin kuruluş dönemi köken arayışının en açık ifadesi olarak alınabilir.

Sâsânî tarih yazımı bağlamında Ardeşir'in kroniğinde İskender'in seferi sonrasında parçalanmış imparatorluk coğrafyasından İranşehr (Ērānšahr) olarak bahsedilmektedir. Bu bakımdan İranşehr'in "240 küçük krallığa (Kethuda/muluk-u tavâif)" bölündüğü ve Sâsân'ın soyundan gelen Ardeşir'in nasıl tahta çıkararak diğer yerel yöneticileri dize getirdiği ifade edilmektedir. Tanrının İranşehr'in ferresini ona göndermesine ve İranşehr'in efendisi olarak artık tanrının inayetine mazhar olacağına ilişkin Ardeşir'e yapılan atıf⁵⁴, hem uzak geçmişteki coğrafyaya bir işaret ve hem de dinî referanslı siyasi bir hakimiyet olarak belirmektedir. Böylelikle İskender ve sonrasında İran coğrafyasındaki kötücül yönetimlerin artık son bulduğuna ve teo-politik zeminin İranşehr bağlamında ihya edildiğine dair güçlü bir ima söz konusudur.

Tansar'ın mektubundaki siyasi çerçevedeki din vurgusunun Ardeşir'le ilişkilendirilen *Ahd-e Ardeşir* adlı metinde de işlendiği ve dinî temanın siyasi gücün önüne çekildiği görülebilir. Zira burada Tansar'ın mektubunda olduğu gibi din ve krallığın ayrılmaz iki kardeş olduğu zikredilmektedir. Böylelikle dinin krallığın temelini teşkil ettiği ve krallığın dinin koruyucusu olduğu ve

⁵¹ Zeke Kassock, çev., *Kârnâmag ī Ardaxšîr ī Pâpagân* (Fredericksburg: Kassock Bros. Pub., 2013), (1.1-12), 3-4; Behram Frahvaşi, çev., *Kârnâme-i Ardeşîr-i Bâbakân: Metni Pehlûyi, Âvânevîsî, Tercüme-i Fârisî ve Vâjenâmeh*, 3. bs (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tehrân, 1382/2003), (1.1-12), 3-7.

⁵² Sâsân'ın soyuna ilişkin tartışmalar için bkz. Yarshater, "Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?", 517-30; A. Shapur Shahbazi, "Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage", *Nâme-ye Irân-e Bâstân* 1, sy. 1 (1380): 61-69; Daryaei, "Ardaxšîr and the Sasanians' Rise to Power", 247-52.

⁵³ Yarshater, "Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?", 517-21; Yarshater, "Iranian National History", 3(1):402-16; Gnoli, *The Idea of Iran*, 123-24.

⁵⁴ Frahvaşi, *Kârnâme-i Ardeşîr-i Bâbakân*, (1.1-10), 3-5, (2.10, 17), 28-29, 32-33, (7.10), 74-75, (11.1), 110-112, (13.19), 134-135toğt; Kassock, *Kârnâmag ī Ardaxšîr ī Pâpagân*, (1.1-10), 3-4, (2.10, 17), 14-16, (7.10), 37, (11.1), 57, (13.19), 70 ali; Ali Hüseyin Toğay, *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı]* (İstanbul: Selenge, 2021), 21, 50, 53.

bu sebeple dinin “temel/asıl” olduğu krallığın ise onun “sütunu” olduğu ifade edilmektedir. Dahası asla/temele sahip olmanın sütuna sahip olmaktan daha iyi olduğu aktarılmaktadır.⁵⁵ Bu bakımdan söz konusu metin, din mefhumunu siyasi güce öncelemektedir.

Mezkûr metinlerin kuruluş felsefesine ilişkin söylemlerin İran kavramı ve türevleri bağlamında nasıl somutlaştığı hususu, sikkelerden kayıtlara ve kitabelere değin birçok farklı veri üzerinden takip edilebilir. Sâsânîler döneminin ilk krallarından itibaren Aryan/İran ifadesi açık şekilde siyasi bir zeminde bu coğrafyanın sakinleri için söz konusu edilmektedir. Öyle ki kurucu kral Ardeşir, sikkesinde kendisinden İranlıların (Ērân) kralı olarak bahsetmektedir. Kuruluş aşamasında Ardeşir’in sadece İranlıların kralı olması, İranlıların yaşadığı daha dar bir coğrafyaya işaret etmektedir. İmparatorluğun büyümesiyle birlikte I. Şapur (239/40–270/2) ise bastırdığı sikkesinde kendisinden İranlıların (Ērân) ve İranlı olmayanların (Ān-Ērân) kralı olarak söz etmektedir.⁵⁶ Daha geniş bir bölgenin Sâsânî hakimiyetine geçtiği bu tarihten sonraki Sâsânî kralları sikkelerinde Ērân ve Ān-Ērân ayırımına dayalı İranlı kimliği öne çıkmakta ve erken dönemlerden itibaren sıklıkla kullanılmaktadır.⁵⁷

Kurucu krallar, İran kavramını hem milliyet hem de bu milliyetin yaşadığı toprak parçasını merkeze alarak İranlılığı ayırıcı bir nitelik olarak görmektedir. Sâsânîlerin bu yeni kavramsal çerçeveyi benimsediği ve sürdürdüğü farklı kayıtlardan takip edilebilir. Söz gelimi, Nağş-ı Rustem yazıtında I. Ardeşir’den, Aryanların/İranlıların krallar kralı (Šāhan-Šāh) diye söz edilirken I. Ardeşir’in oğlu I. Şapur, İranlıların ve İranlı olmayanların kralı ve İranşehr (Ērânšahr) coğrafyasının hâkimi olarak takdim edilmektedir. Bu hususun Şapur sonrasında da devam ettiği görülebilir. Halbuki Akamenid yazıtlarında krallar, etnik bir vurguya yer vermeden sıradan halkın veya

⁵⁵ S. Shaked, *Esoteric Trends in Zoroastrianism* (Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1969), 214 (Appendix D); Abbas İhsân, thk., *Ahd-i Ardeşir*, çev. M. Ali İmâm Şûşterî (Tahran: Çâphâne-i Behmen, 1347/1969), 67.

⁵⁶ Gnoli, *The Idea of Iran*, 129-30, 144-45; Donald N. Mackenzie, “Ērân, Ērânšahr”, ed. Ehsan Yarshater, *Encyclopædia Iranica*, c. VIII (New York: Bibliotheca Persica Press, 2011), 534; Harold W. Bailey, “To the Zāmāsp-Nāmak. I.”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 6, sy. 1 (1930): 55-85; Michael Alram, “Early Sasanian Coinage”, *The Sasanian Era, The Idea of Iran*, ed. John Stewart ve Vesta Sarkhosh Curtis, c. III (London: I.B. Tauris, 2008), 17-30; Muhammet Yücel, “A Unique Drachm Coin of Shapur I”, *Iranian Studies* 50, sy. 3 (2017): 333, 337-38.

⁵⁷ Şerfâtzâdeh, *Sikkehâyi İrân-Zemîn*, 90-92, 97-111; Alram, “Early Sasanian Coinage”, III:17-20.

bölgenin yöneticisi olarak takdim edilmekteydi.⁵⁸ Sâsânî kayıtlarında ise milli kimliğe atıf bağlamında krallar yeni bir sıfatla zikredilmekte ve toplum, İranlılık kıstasıyla temel bir ayrıma tabi tutulmaktadır.

Tansar'ın kayıtlarında ifadesini bulan din-devlet birlikteliğinin Ardeşir'in ve I. Şapur'un sikkelerinde tanrıların soyundan (kē čhir az yazdān) gelişe ve 'Mazda tapıcısı' (mazdēsñ) unvanına yapılan vurgularla desteklenmesi, İran kavramının etnik kökenle birlikte dinî bağlamı da içerdiğini açığa çıkarmaktadır.⁵⁹ Nitekim Kabe-i Zertoşt (Ka'ba-i Zardušt) yazıtında I. Şapur siyasi açıdan muğlak duran İran kavramını hem etnik hem dinî açıdan bahse konu etmekte hem de hükmü altındaki toprakları 'İranşehr' kavramıyla özdeşleştirerek İranlıların yaşadığı bölgeye bir ad koymaktadır. Adeta bu bölgenin merkezi konumundaki Pârs şehrine de atıfta bulunmaktadır.⁶⁰

Sâsânîlerin hâkimiyet alanını tanımlayan İranşehr coğrafyasındaki şehirlerin nasıl ve ne zaman yapıldığından veya ele geçirildiğinden bahseden *Šahrestānīhā ī Ērānšahr (ŠĒ)* metni bu kavramın asli bir yapıya kavuştuğunu açık etmektedir. Zira I. Şapur'la birlikte ortaya çıktığı ve miladi sekizinci yüzyılda son halini aldığı tahmin edilen bu metinde Sâsânî coğrafyasındaki bütün şehirler, İranşehr'in parçası olarak takdim edilmektedir. Burada ifade edilen sınırların ve şehirlerin Pers imparatorluğu yazıtlarıyla veya Sâsânî devri Kabe-i Zertoşt kitabesiyle tam anlamıyla uyummadığı dile getirilse de⁶¹ sınırların sürekli değişmesi ve mevcut metin ve kitabelerin yazılış tarihlerinin farklı oluşu göz ardı edilmemelidir. Perslerden Sâsânîlere kadar tarihi kayıtlarda ortak bir coğrafyanın mevzubahis olması ve giderek dinî bir renk alması da ortak bir İran düşüncesini desteklemektedir. Bu metinde sadece bir imparatorluk sınırından söz edilmemekte özellikle coğrafyanın

⁵⁸ Philip Huysse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), Band 1*, Corpus Inscriptionum Iranicarum (London: School of Oriental and African Studies, 1999), 22-26; Phiroze Vasunia, *Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran; the Greek and Latin Sources in Translation* (Bombay: K.R. Cama Oriental Institute, 2007), 265; Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius*, 7; Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München: Beck, 1983), 375-376 (Inscription of Narseh at Paikuli).

⁵⁹ Touraj Daryaee, "Kingship in Early Sasanian Iran", *The Sasanian Era (The Idea of Iran)*, ed. V. Sarkhosh Curtis ve Sarah Stewart, c. III (London: I. B. Tauris, 2008), 60-62.

⁶⁰ Skjærvø, "Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenian and Sassanian Inscriptions", 594; Huysse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), Band 1*, 22-26; Daryaee ve Rezakhani, "King of the Seven Climes", 155-56.

⁶¹ Touraj Daryaee, çev., *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History* (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002), 2-5; Gnoli, *The Idea of Iran*, 131-57; Huysse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), Band 1*, 22-26; Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 118-19.

kadîm geçmişine atıf yapılarak Sâsânîlerle bir bağ kurulmaya çalışılmaktadır. *ŞĒ* metninin giriş cümleleri esasında İran kavramı etrafından şekillenen etno-dinî kimliğe ilişkin önemli ipuçları barındırmaktadır. “İyiliği bolca bahşeden yaratıcının adıyla, kudret sahibi ve dürüst yaratıcı Ohrmazd adıyla” diyerek söze başlayan metin, dinî bir bağlam üzerinden ilerlemektedir. Nitekim giriş kısmında *ŞĒ* geçen şehirlerin nasıl ve kim tarafından kuruldukları zikredilirken dinî bir bağlamın öncelendiği göze çarpmaktadır. Metnin girişinde Semerkand şehrinin kuruluşundan bahsederken mitolojik Keyânî hanedanına ve bilhassa Zerdüşt ve onun dininin yayılmasında başat figür olan Viştasp’a atıfta bulunmaktadır. Benzer şekilde Soğd bölgesinden bahsederken de Pers mitolojisinin iyi ve kötü karakterlerinin (Azhi Dahag, Feridön vb.) buradaki varlıklarına dair kayıtlar düşülmektedir.⁶² Adeta bahse konu edilen toprakların zaten kadîm dönemden bu yana İranlıların/Aryanların vatanı olduğunun ifade edilmesi, Sâsânî tarih yazımının belki en açık haliyle somutlaştığını göstermektedir. Ayrıca kuruluş aşamasındaki Sâsânîlerin, oldukça geniş bir coğrafyaya hükmeden Pers imparatorluğuyla karşılaştırıldığında daha sınırlı bir yapıda olduğu ve İranlı/Aryan olmayı özellikle öne çıkardıkları görülmektedir.

Partlıların bahse konu etmediği ‘Ērân’ kavramsallaştırması, Sâsânîlerde siyasi ve sosyo-kültürel bağlamda sıklıkla başvuru bir çerçeveye oturmaktadır. Bu bakımdan esasen Partlıların helenleşme çabasının tersyüz edildiği yeni bir eleştirel zeminin başat kavramına dönüşen ‘Ērân’, etno-dinî bağlamı merkeze alan Sâsânîlerin politik argümantasyonu haline gelmektedir. Aryan olmağın aynı zamanda Zerdüşt’ün öğretisini paylaşmayı da içerdiğine ilişkin vurgunun Pers tarihi boyunca Sâsânî devrinde zirveye ulaştığı dile getirilmelidir. Bu bağlamda Sâsânî kuruluş düşüncesinin dinî ayağını oluşturan kayda değer gelişme ise Kartir’in 276 yılına tarihlenen Nakş-ı Rustem’deki yazıtında Mecûsî (mazdēsn) olmayanlara dolayısıyla İranlı olmayanlara yönelik girişimidir. Kartir, kitabesinde İranşehr’deki (šahr ī Ērân) Yahudileri, Budistleri (Şaman), Hinduları (Braman), Nasurai Hıristiyanlar ve diğer Hıristiyanlar, Magdagleri (Sâbiîler) ve Zendingleri (Maniheistler) aciz bıraktığından ve baskı altına aldığından söz etmektedir. Nitekim Maniheizm’in kurucusu Mani de bu süreçte yakalanıp idam edilmişti. Burada da İranşehr coğrafyasının dışında kalan ve fakat kralların sefer düzenlediği İranşehr olmayan (Ān-Ērânšhar) diye tanımlanan bölgelerde de Kartir’in din adamları görevlendirdiği ve

⁶² Daryae, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, 11, 117, 22.

tapınaklar inşa ettirdiğini kaydetmektedir.⁶³ Bu bakımdan İranlı-İranlı olmayan ayrımının dinî kimlik üzerinden şekillenmesi dikkat çekicidir.

Zend metinlerinde kadîm dönemlerde gerçekleşen işgale karşı duran krallar gibi Kartir de dinî korumak adına böylesi bir işe girişmiştir. Nitekim yukarıda dinî edebiyat kısmında da zikredildiği üzere efsanevi kralların, İranşehr coğrafyasını yeniden İranlılara has kıldığından ve Ān-Ērān kavimleri uzaklaştırarak düzeni yeniden inşa ettiğinden söz edilmektedir. Bu kavimlerin Aryanlarla aynı dinî düşüncüyü paylaşmadığı da hesaba katıldığında vurgunun dinî-siyasi bir bağlama işaret ettiği söylenebilir.⁶⁴

Sâsânîler döneminde 'Ērān' kavramı sadece bir etno-dinî kimliği tanımlamanın ötesinde kraliyetin kurumsal düzeninde üst düzey bürokratların unvanlarında da yer almaktadır. Söz gelimi, ordulardan sorumlu komutan için 'Ērān-Spāhbed' veya 'Ērān-drustbed' veya yazı işleri ofisinin başındaki kimse için de 'Ērān-dibīrbed' unvanlarının kullanımı, politik düzlemde kavramın ne denli güçlü olduğunun emareleri arasında sayılabilir. Bu siyasi bağlamın gündelik yaşamdaki karşılığı bağlamında sıradan kişi isimlerinde de 'Ērān' (Ērān-duxt, Ērbed, Ērān-Gušnasp) ifadesine rastlandığı kaydedilmelidir.⁶⁵ Bu durum ise kavramın oldukça politik bir zemine kavuştuğuna işaret ederken İslam fetihleriyle birlikte neden dolaşımdan kalktığını açıklar mahiyettedir.

D. İran'dan Acem'e: Erken İslami Dönemde Bir Kavramın Yitimi

İslam fetihleri sonrasında Sâsânîler devrinde yüklendiği anlamları yitirmesiyle birlikte İran kavramı, vatan-ülke ve din bağı olan bir milliyet olma zeminini kaybetmiştir. Esasen bu durum Sâsânîlerin inşa ettiği İran/An-İran ayrımının ve İranşehr kavramlarının politik zeminine işaret etmektedir. Nitekim İslam fetihleriyle siyasal zeminin Sâsânîler için artık söz konusu olmayışı, teo-politik yönü ağır basan kavramların da terk edilmesine yol açmıştır. Bu bakımdan erken dönemlerden itibaren İran coğrafyasının

⁶³ Donald N. Mackenzie, çev., *The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-e Rostam, Kerdīr's Inscription* (Berlin: Reimer, 1989), (25-45), 54-55, 58-59; Walter Hinz, "Mani and Kardīr", *Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Persia nel Medioevo* (Roma, 31 Marzo – 5 Aprile 1970) (Roma: Accademia Nazionale Dei Lincei, 1971), 495-96; Richard N. Frye, "The Middle Persian Inscription of Kartir at Naqsh-e Rajab", *Indo-Iranian Journal* 8 (1965): 224-25; Touraj Daryaei, "Ketībey-i Kertir Der Naqsh-e Recept", *Nāme-i Irān-i Bastān* 1, sy. 1 (2001): 6-8.

⁶⁴ *Dīnkerd-i Heftom*, (0.29-38 Efsanevi hanedanların ve Zerdüş'tün diyarı, İranşehr'in iranlı olmayanlardan temizlenmesi), 16-18, 202-204.

⁶⁵ Arthur Christensen, *Irān der Zamān-i Sâsāniyān*, çev. Reşid Yâsmî (Tahran: Sadāyi Muâsir, 1385/2006), 70; Gnoli, *The Idea of Iran*, 130; Boyce, *The Letter of Tansar*, 41, 61; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, 35-36.

fethi ve bu bağlamda muhatap alınan kitlenin “Acem” olarak tanımlanması oldukça ilginçtir. Zira artık coğrafyanın yeni hâkimi olan Müslümanların - özellikle erken dönem için Arapların- inşa ettiği ‘Acem’ veya ‘Fars’ gibi yeni kavramsal çerçevelerin dolaşıma girdiği görülmektedir. Fars/Pers kavramının farklı yazılışlarıyla birlikte coğrafyaya ve burada yaşayanlara nispetle kullanımı, kadîm Pers/Akamenid dönemine bir atıf olarak değerlendirilebilir. İslamî dönemde Sâsânîlerin politik söylemini aşan ve uzak geçmişe işaret eden bu kavramsal yapının tercih edildiği görülebilir.

İran coğrafyasına ve kadîm tarihine ilişkin erken İslamî dönemde kaleme alınan eserlerin anlatı tarzına bakıldığında tarih sahnesinden silinen Sâsânîlere ilişkin siyasi bağlamı haiz İran ve türevi kavramların (İranşehr, İranlı, İranlı olmayan) ihmal edildiği söylenebilir. Bu kaynaklar, Sâsânî merkezli etno-dinî ve jeo-politik bir okumayı tersyüz ederek siyasi bakış açısını İslam hâkimiyeti bağlamında yeniden ele almaktadır. Böylelikle Sâsânî politik zeminini terk ederek bu coğrafyanın kadîm sakinlerini ‘Acem’ ve ‘Fârs’ olarak niteleyen bir tarih yazımına yöneldikleri görülmektedir. Böylesi bir tarih yazımına birçok örnek verilebilir. Söz gelimi İbnü'l-Mukaffa' (142/759) ‘Melik-i Furs, Fâris’ gibi kavramları kullanmaktadır. Halife Hârûn Reşîd (193/809) dönemine atıfla hicri ikinci asra tarihlendirilen ve yazarı bilinmeyen *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab* adlı eserde etnik olarak ‘Acem’ ve ‘Fârs’; coğrafya olarak ‘Arz-ı Fârs’ veya ‘Mulûku Arz-ı Fârs’; siyasi olarak ‘Mulûku'l-Acem’, ‘Siyeru Mulûku Acem’ ve ‘Melik-i Acem’ ifadeleri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Buna karşın çok nadir olarak ‘mülkü İranşehr’ ve ‘Şehinşah’ ifadeleri Sâsânîlerin kurucusu Ardeşir için söz konusu edilmektedir.⁶⁶ Bu ise Sâsânîlerin siyasi inşasının ürünü sayılabilecek İran, An-İran ve İranşehr gibi kavramların artık bahse konu edilmediğini ve İslam fetihleriyle birlikte yeni bir inşa sürecinin başladığına işaret etmektedir. Nitekim İran coğrafyasının fethi sürecini kayda alan Belâzürî de (279/892-93) ‘Acem’, ‘Fârs’, ‘Fârsî’, ‘ehl-i Fârs’, ‘Furs’ ve ‘Melik-i Fârs’ gibi terimlere sıklıkla yer vermektedir.⁶⁷

İran ve türevi olan sözcüklere İslami kaynaklarda sadece Sâsânîlere

⁶⁶ Muhammed Dâniş-Pejûh, thk., *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab* (Tahran: Encümen-i Âsâr u Mefâhiru Ferhengî, 1375/1997), 1, 82, 99, 158-59, 177, 252 (Acem, Mulûku Acem), 88, 110, 178, 180-81, 324, 424, 427 (Fârs, Arz-ı Fârs, Mulûku Arz-ı Fârs, Cunûdu Fârs, Furs), 182, 184 (Mülkü İranşehr, Şehinşah), 450, 473 (Melikil-Acem Yezidicerd); Ebû Muhammed Abdullah Rûzbih İbnü'l-Mukaffa', *Âsâru İbnü'l-Mukaffa'* (Beyrut: Dar'ul-Kutubi'l-İlmiyye, 1989), 3 (Melik-i Fâris, Furs).

⁶⁷ Bazı örnekler için bkz. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî ve Şevkî Ebû Halil, *Futûhu'l-buldân* (Dimaşk: Vizâretu's-sekâfe, 1997), 328-350 (Kâdisiyye günü, Medâin'in ve Nihâvend'in Fethi).

veya daha önceki dönemlere ilişkin atıflarda rastlanmaktadır. Söz gelimi İbn Hürdâzbih (280?/893?), Sevâd bölgesinin kadîm geçmişine temas ederken Fars kralları zamanında İranşehr'in kalbi anlamında "Dıl-i İranşehr" dediklerini naklederek İran kavramını kadîm bir coğrafyanın geçmiş isimlendirmesinde kullanmaktadır. Nitekim Arapların artık ona Irak dediklerini aktarmaktadır. Dîneverî (282/895) Acemlerin bölgeyi İran olarak tanımladıklarını ve merkezini İranşehr kabul ettiklerini nakletmektedir. Dîneverî, kadîm geçmişe atıfla coğrafi tanıma yer verirken Sâsânîlerin kurucusu Ardeşir'i Fars mülkünü yeniden inşa eden kişi olarak takdim etmektedir. Bu yaklaşımın sonraki tarih ve coğrafya metinlerinde de Fars tanımlaması üzerinden devam ettiği görülmektedir.⁶⁸

İslam fetihlerinden önceki İran tarihi konusunda vazgeçilmez bir müellif olan Taberî'nin (310/923), isimlendirme konusunda İran ve türevleri yerine 'ehl-i Fârs', 'Acem' gibi terimleri konu başlıklarında ve içerikte tercih ettiği ve görülmektedir.⁶⁹ Bununla birlikte İran kavramının ortaya çıkışını Feridun'un oğullarından İrec ile özdeşleştirirken Babil coğrafyasına bu sebeple İranşehr dendiğinden söz etmektedir. Bu noktada Se'alebî (429/1038), benzer ifadelerle yer verirken Mes'ûdî (346/958), İrec'in İran'a dönüştüğünü ve Farslıların İranşehr'i hayır sahiplerinin şehri anlamında kullandıklarını nakletmektedir. Zira ona göre 'îr' ifadesi Eski Farsçada hayırlı anlamına gelmekteydi. Benzer şekilde kadîm Pers mitolojik anlatılarına atıfla Hâmza el-İsfehânî, (360/971), Efrasyab'ın işgal ettiği İranşehr'in sonrasında Ardeşir'in tahta çıkmasıyla yerel yöneticilerden kurtarıldığını aktarmaktadır. İbn Miskeveyh (421/1030) ise İranşehr'i, Lohrasp'ın mülkü olarak tanımlamaktadır.⁷⁰ Dikkat edilirse kadîm Pers geçmişine ilişkin bir

⁶⁸ Ebû'l-Kâsım 'Ubeydullâh b. 'Abdullâh İbn Hürdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1889), 5, 15, 234; Ebû Hanîfe Aḥmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Aḥbâru't-Tivâl*, thk. 'Abdulmun'im 'Âmir 'Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, 1960), 2, 7, 38-42; Ebû 'Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed el-Hemedânî İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1996), 380; Menuçehr Sutûde, thk., *Hudûdu'l-'âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib* (Tahran: İntişârât-ı Tahûrî, 1362/1983), 11-20; M. Muhammedi-Melâyerî, *Târîh ve Ferheng-i Irân*, c. II (Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1375/1997), 47-56.

⁶⁹ Bazı örnekler için bkz. Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Târîhu't-Ṭaberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, çev. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1969), I, 268 454 (Ehl-i Fârs), 400, II, 57-58, 61 (İranhurre'den Sûs'a), I, 541 (Acem).

⁷⁰ eṭ-Ṭaberî, I, 131, 214; Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥuseyn b. 'Alî Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*, ed. Muhammed Muhyiddin b. El-hamîd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973), I, 248, 260-61; Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥuseyn b. 'Alî Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. 'Abdullah İbrâhîm es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî, t.y.), 33-34; Hâmza b. el-Ḥasen Hâmza el-İsfehânî, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ* (Beyrut: Mektebetu'l-Ḥayât, 1961), 29, 33, 37, 44; Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'alebî, *Ğureru Aḥbâru*

bağlam üzerinden kavramın alımlandığı ve İslamî dönem için söz konusu edilmediği görülmektedir.

İbn Rusta (300/913), İrânşehr'i geniş ölçekte geçmişteki siyasi bir coğrafya olarak takdim ederken İstahrî (346/958) Acemlerin zamanında Fars hükümlerinin diyarı olarak tarif etmektedir. Benzer ifadeler İbn Havnkal (367/978'den sonra) da yer vermektedir. Mes'ûdî (346/958) ise Sevâd bölgesinin Sâsânîler döneminde İrânşehr'in merkezi/özü anlamında "lubb İrânşehr" diye bilindiğinden söz etmektedir.⁷¹ Bu benzeri kullanımlar dikkatle incelendiğinde Sâsânîlere ilişkin kavramsal çerçevenin tarihçiler tarafından bilindiği ancak yeni siyasi durum açısından artık tercih edilmediği açığa çıkmaktadır.

Sâsânî tarih yazımının anahtar kavramlarından İrânşehr, Müslüman bilginler için artık siyasi bir bağlamı olmayan, geçmişte söz konusu edilen ve o dönemle sınırlandırılan bir kavram haline gelmiştir. Bu hususu, köken arayışını Avesta'daki mitolojik Pîşdâdî ve Keyânî dönemlere atıfla inşa eden Sâsânî tarih yazımının somutlaştığı Şahname (Hudaynameg) literatürü üzerinden izlemek mümkündür. Sâsânîler devrinde siyasi anlatının merkezindeki İrânşehr, İslami dönemde de Şehname metinlerinde yedi bölgenin/ülkenin arasındaki en muhkem konuma sahip ülkedir. Söz gelimi Ebu Mansur Ma'marî'ye (350/961) nispet edilen Şehname'de İrânşehr'in sınırları şöyle tasvir edilmektedir. "Amû Deryâ'dan Mısır [Nil] nehrine kadar". Burada yedi ülkenin en değerlisi İrânşehr olup diğer ülkeler onun etrafında yer almaktadır.⁷² Benzer şekilde Sâsânî tarih yazımının sunduğu verileri aktaran Ebû Reyhân Bîrûnî (ö. 453/1061?) de Perslerin dünyayı yedi bölgeye ayırdıklarını ve merkeze İrânşehr'i yerleştirdiklerini nakletmektedir.⁷³

Farsça kaleme aldığı Zeynu'l-Ahbâr (442/1050) adlı eserinde Gerdîzî, kadîm İrân coğrafyası ve tarihini 'Acem' ve 'Ehbâru Mülûk-u Acem' ifadeleriyle takdim etmektedir. Keyani ve Pîşdâdî hanedanlarından itibaren

Mulûku'l-Furs ve Siyerihim, thk. H. Zotenberg (Paris: Imprimerie Nationale, 1900), 41-42; Ebû 'Alî Aḥmed b. Muḥammed b. Ya'qûb İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem ve't-Te'âkıbu'l-Himem*, thk. Ebû'l-Ḳâsım İmâmî (Tahrân: Surûş, 2000), I, 80.

⁷¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 33; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî İştahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Daru's-Sadr, 2004), 4, 140; Ebû 'Alî Aḥmed b. 'Omer İbn Rusta, *el-A'lâku'n-Nefse*, 1892, 101-3; Ebû'l-Ḳâsım Muḥammed b. Ḥavnkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretu'l-'Ard*, c. I (Beyrut: Daru's-Sadr, t.y.), 9.

⁷² Mirza Ahmed Kazvîni, "Mukaddime-i Kadîm-i Şâhnâme", *Bîst Makâle-i Kazvîni Ez Makâlât-i Târihî ve İntikâdî ve Edebî*, c. II (Tahrân, 1332/1954), 47-49.

⁷³ Ebû Reyhân Muḥammed b. Ahmed Bîrûnî, *Kitâbü't-tefhîm li-evâli-sinâ'ati't-tencîm*, thk. Celaleddin Hümâî (Tahrân: Silsile-i İntişârât-ı Âsâr-ı Milli, 1362/1984), 196-98.

bütün krallıkları 'Acem' kavramı altında işlediği görülmektedir. Bununla birlikte İranşehr ve İran kavramlarına rastlandığı ve bu kavramların 'acem' üst başlığı altında da olsa artık bahse konu edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu husus, Gerdîzî'den kısa süre önce yaşayan ve zamanına kadar Nişâbûr şehrine gelen Müslüman önderler ve bilginler hakkında bilgi veren Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) kadîm İran tarihinden söz ettiği kimi yerlerde 'melik-i İrân' ifadesini ve coğrafya söz konusu olduğunda 'Fârs' kavramını kullanmasında görülebilir.⁷⁴ Benzer şekilde Bîrûnî (ö. 453/1061?), İranlılardan 'Furs' diye söz ederken yaşadıkları coğrafyayı 'Bilâdi Furs' ve mitolojik dönemden Sâsânîlere değin yönetimlerini 'Mulûk-u Furs/Fârs' olarak resmetmektedir. Bu bakımdan "Zerdüş'tün Fârs diyarına" geldiğini ifade ederken Sâsânîleri 'Mulûku'l-Furs es-Sâsâniyye' olarak isimlendirmektedir.⁷⁵ Manî'nin Babil coğrafyasından ilk defa uzaklaştırıldığından söz ederken dönemin siyasi bağlamına işaretlerle 'İrânşehr' ifadesine başvurmaktadır. Bu ifadeye karşın 'fars', devletü'l-furs' ve 'mülkü Fârs' ifadesinin sıklıkla kullanılmaktadır.⁷⁶ Benzer şekilde farklı dinî geleneklerden ve mezheplerden bahseden ve Farsça kaleme alınan ilk metin olarak kabul edilen Beyan'ul-Edyân (485/1092) metninde de İranlılardan ve inançlarından bahsedilirken bu yeni kavramsal çerçeve (Acem, Furs ve Pârs) kullanılmaktadır.⁷⁷

Hicri VI. yüzyıla tarihlenen 'Mücmelü't-Tevârîh ve Kasas' (520/1130?) adlı Farsça eserde de 'Mülûk-u Acem' tasnifi üzerinden kadîm İran'a ilişkin bir anlatıma girilmesiyle birlikte metin içinde 'İran, Zemin-i İran', 'Fârs' gibi kavramlara yer verilmektedir. İbn Belhî (VI./XII.yy) aynı dönemlere

⁷⁴ Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, 61-65, 84, 104-105 (Mülûk-u Acem, Melikzadegan-ı Acem, Yezdicerd âhrîn Mulûk-Acem, Memleketi Acem), 5, 66, 72-77, 79, 81-83, 86, 89-91, 94, 97, 103, 105, 367, 370 (İranşehr, İran-zemîn, Mulûk-İran, İran), 83, 85, 156 (Padişah-ı İran, Padişah-ı Acem, Leşker-i Acem, Şahanşah), 5, 64, 67, 81, 85, 89, 93, 142, 154, 156, 209, 352, 367, 370, 405 (Pârs, Fârs, zemin-Fârs, Parslılar, Dânyân-ı Pârs, alemlî Pârs, ilm-Pârsî); Abdillâh b. Muhammed Hâkim Nisâbûrî, *Târîh-i Nişâbûr*, thk. Behmen Kerîmî (Tahran: Kütüphâne-i İbn Sînâ, 1337/1960), 117, 119 (Melik-i İrân), 2, 4, 126 (Fars, Furs), 3 (Acem).

⁷⁵ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurâni'l-Hâliye (Chronologie orientalischer völker)*, thk. Eduard Sachau (Leipzig: Otto Harassowitz, 1923), 103, 110-11, 121 (Mulûk-u Furs/Fârs), 117 (Fâris), 14, 99-100, 118, 207 (Furs, Kutubu'l-furs), 204 (Fârisiyye).

⁷⁶ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *Tahkîk ma lil-Hind: Min makûkletin makbûletin fi'l-akli ve'l-merzûle* (Haydarâbâd: Matbaatu'l-Meclis-i Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1957), 15-17, 76, 83, 185, 259, 367, 351, 383-384 (Fârs/Furs, Mülku Fârs, Devletü'l-Fars), 14, 27 (Acem), 41 (İranşehr), 259 (Fârisiyye)).

⁷⁷ Muhammed el-Hüseynî el-Alevî Ebu'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân Der Şerhi Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî*, thk. Abbas İkbâl Âştîyânî (Tahran: İntişârât-ı Rûzane, 1375/1995), 20, 33 (Zerdüş'tün Parsa Risaleti/Gönderilmesi).

tarihlenen Fârsnâme adlı eserinde detaya girerek ‘furs’ sözcüğünün ‘Fârs’ kelimesinin çoğulu olduğunu ve ‘Furs’un ‘Parlılar’ manasını geldiğini ve Arapların ‘Pârsî’ yerine ‘Fârsî’ şeklinde yazdıklarını nakletmektedir. İran kavramına da yer vermeyi ihmal etmeyen İbn Belhî, Acem içinde bir ayrıma giderek Parlıların, Acemlerin seçkinleri olduğu vurgusunu yapmaktadır.⁷⁸ Bu ise Müslüman hakimiyeti bağlamında kadîm tarihi yeniden inşa etmenin somutlaştığı kavramsal zeminler olarak açığa çıkmaktadır. Aynı zamanda Arap harfleriyle yazılan Farsçanın gelişimiyle birlikte bilinen ama yazılı literatürde bahse konu edilmeyen kavramların yavaş yavaş dolaşıma girdiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Farlıların kadîm tarihine atıfla seçkinlikleri öne çıkarılmaya başlanmaktadır.

Tarih kaynaklarının yanı sıra bir anlamda bilim tarihi olarak addedilebilecek kaynaklarda da Fars/Furs ifadesine rastlanmaktadır. Farklı milletlerin ilme katkılarından bahseden Sâî'd Endelüsî (ö. 462/1070) kadîm bir millet olarak Farlılardan söz etmektedir. Bu noktada mitolojik kahramanlardan Sâsânîlere değin Fars krallığı (Mülûku'l-Fars/Furs) kavramına başvurmaktadır.⁷⁹

İslamî dönemde İbn İsfendiyâr'ın (ö. 613/1216'dan sonra) naklettiği *Nâme-i Tansar*'ı çeviren İbn Mukaffa'nın dibacesinde İskender'in ele geçirdiği topraklardan ‘İranşehr mülkü’ tümcesiyle söz edilmektedir İskender döneminden bahsederken. Bununla birlikte İranşehr ifadesinin kullanılmasına karşın Tansar'ın mektubunda sıklıkla ‘Pars mülkleri/krallıkları’ (Mülûk-u Pârs) ifadesine yer verilmesi dikkate değerdir.⁸⁰ Benzer şekilde İbn İsfendiyâr ‘Acem’, ‘Mülûk-u Acem’, ‘Pârs’, ‘Fars’ ve ‘Zemin-i Pârs’ kelimelere sıklıkla başvurmaktadır. Fakat kadîm geçmişe atıfla zaman zaman ‘Mülk-ü İranşehr’ ve ‘İran’ kavramlarına yer vermektedir.⁸¹ Esasen burada Pers kavramının Akamenidlerden bu yana kullanıldığı ve İranlıların yaşadığı coğrafya olarak takdim edilmesinde payı olduğu açığa çıkmaktadır.

Sâsânî imparatorluk kurgusunun somutlaştığı İran kavramının İslamî

⁷⁸ Muhammed Takî Bahâr, thk., *Mücmelü't-Tevârîh ve Kasas* (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1389/2010), 4, 13, 24, 44, 85, 97 (Acem, Mülûk-u Acem), 4, 10, 44, 46, 48, 55-56, 61, 67, 69, 71 (İran, İranlı, Zemin-İran/İran-Zemin), 2, 10, 21, 45, 57, 60-61, 85, 95 (Fârs, Pârs); İbn Belhî, *Fârsnâme*, thk. G. Le Strange ve R. A. Nicholson (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384/2006), 2-6, 8-12.

⁷⁹ Kâdî Sâ'id b. Ahmed el-Endelüsî, *Et-Ta'rif bi-Tabakât-i'l Ümem* (Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Hicret, 1376/1998), 142-44, 158-62.

⁸⁰ İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, 12-13; *Nâme-i Tansar be Goşnasp*, 45-46.

⁸¹ İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, 62, 148, 153 (Acem, Mülûk-u Acem), 12, 60, 82 (Pârs, Fars, Zemin-i Pârs), 12, 14, 60, 82, 151 (Mülk-ü İranşehr, İran).

dönemde oldukça sınırlı ve daha alt seviyede kullanımı hususunda önemli bir istisnadan bahsedilmelidir. Bu duruma kadîm Pers tarihini şiirsel bir düzende yeniden kurgulayarak Şehname'sinde aktaran Firdevsî (410/416?//1019/1025?), örnek verilebilir. Firdevsî, Arap/Müslüman-Acem/Fars ayrımına karşı İranlı ve İranlı olmayan tasnifini öncelemekte ve kullanmaktadır. Bu bakımdan Sâsânîlerin bakış açısını korumaya gayret ederek İran coğrafyasından da İran, İran-Zemîn şeklinde söz etmektedir.⁸²

Erken dönem İslamî kayıtlarda özellikle coğrafyanın tanımlanmasında zaman zaman bahse konu edilen İran kavramının mağlup bir siyasi otoritenin anahtar kavramı olması hasebiyle ihmal edilmesinin veya görmezden gelinmesinin bir diğer istisnası ise Zend metinleridir. İslami dönemde tedvin edildiği bilinen ve Sâsânîler devri din bilginlerinin Avesta yorumlarını içeren Zendlerde İran kavramı ve türevlerinin sıklıkla kullanıldığı yukarıda detaylı olarak ele alınmaktadır. Bu durum, Mecûsî ruhban sınıfının kadîm geçmişe olan özlemini açığa vurmasının ötesinde Zerdüş'tün öğretisini takip edenlerin yeniden hükmü ele alacaklarına ilişkin beklentinin tezahürüdür. Müslümanların ihdas ettiği kavramları zikretmekten geri duran Zendler, etno-dinî ve jeopolitik olmak üzere bütün boyutlarıyla İran ve türevi kavramları kullanmaktadır.

Sonuç

Pers imparatorluğundan Sâsânîlere değin dinî bağlamdan neşet ederek coğrafi, milli/etnik ve siyasi bir açıklamayı içeren Aryan/İran kavramının, kurgusal bir iddianın ötesinde varlık bulduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Perslerin Aryan soyuna dayanmaya ilişkin çabalarının etnik bir gerekçenin ötesine geçtiğine ve dinî bağlamı içerdiğine dikkat edilmelidir. Özellikle Akamenid kitabelerinde Tanrı Ahura Mazda'ya ilişkin vurgu, Aryan kavramının mitolojik anlatılar bağlamındaki coğrafi, etno-dinî ve siyasi içerimlerini ortaya koymaktadır. Kadîm bir etnisiteye işaret ederken aynı zamanda bu milletin yaşadığı coğrafyanın da ön adı olan İran, Jeopolitik değişimin etkisiyle Part döneminde daha kısık bir sesle varlık

⁸² Şehname'deki bazı kullanımlar için bkz. Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, ed. Yârşâtir İhsân, thk. Celâl Hâlikî Mutlak, c. I (New York: Bibliotheca Persica Press, 1366/1988), 17 (İran-Turan), 64 (İran-Zemin); Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, thk. Celâl Hâlikî Mutlak, c. V (California: Bunyâd-ı Mirâs-ı İrân&İntişârât-ı Mazdâ, 1375/1997), 440 (İran-Niran (An-Eran)); Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, thk. Celâl Hâlikî Mutlak ve Umîdsâlâr Mahmûd, c. VI (New York: Bunyâd-ı Mirâs-ı İrân, 1384/2005), 399-400 (İranlılar), 394 (İran-Niran); Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, thk. Celâl Hâlikî Mutlak, c. VIII (Tahran: Merkez-i Dâiretu'l-Meârifî İslâm, 1386/2007), 90 (İran-Niran/Turan); Ulaş Töre Sivrioğlu, "İslami Dönem İran Edebiyatında Sasanî Nostaljisinin Doğuşu", *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2022): 32-33.

bulmasına karşın Sâsânîlerle birlikte yeni bir süreç başlamıştır.

Sâsânîlerin kuruluş düşüncesinin din ve siyasi erkin, birinin diğerinin yokluğuna tercih edilmeyeceği bir izlek üzerinden ilerlemesi, halihazırda var olan İran sözcüğü ve türevlerini anahtar kavramlara dönüştürmüştür. Coğrafi, siyasi, milli ve dinî boyutlarının oldukça açık bir biçimde politik zeminde bahse konu edilmesi, İran kavramını Sâsânî hakimiyetinin izdüşümü haline getirmiştir. Tam da bu sebeple İran söylemi, Sâsânîlerin tarih sahnesinden silinmesiyle aynı kaderi paylaşmıştır.

İslam fetihleri sonrasında hakimiyetin Müslümanlara geçmesiyle birlikte siyasi bir bağlamı önceleyen İran ve İranşehr kavramları ötelenmiş ve Perslilerin/Farşlıların yaşadığı coğrafyaya atfen Pers/Fârs ifadeleri dolaşıma girmiştir. Esasen Müslümanlar, İran terimine ve varyantlarına aşina olmalarına rağmen Sâsânîlere has olan bu politik kavramsallaştırmayı görmezden gelmiştir. Öyle ki Hâkimiyetin kaybıyla millet ve ülkenin dağılmasıyla İranlı-İranlı olmayan üst ayrımı, yerini Arap-Acem bakış açısına bırakmıştır. Bununla birlikte İslami dönemde son halini alan Mecûsî dinî-yorum edebiyatı, Sâsânî siyasi üstünlüğünü imleyen İran kavramı ve türevlerini kullanmaya devam ettiği dile getirilmelidir. Benzer tavrın Firdevsî'nin mısralarında sürmesi, kadîm geçmişe ilişkin özlemin ipuçları olarak görülebilir.

Buradan hareketle farklı etimolojilerin ve kavramların dönüşümünde İran coğrafyasına hâkim olan ve dinî rengi ağır basan siyasi yönelime bağlı olarak değiştiği sonucuna ulaşılabilir. Haddizatında Sâsânîlerle zirveye ulaşan İran ve türevi kavramlar, erken İslamî dönemde anlam örüntülerini yitirmektedir. Buna karşın terimin binli yıllardan sonra yeniden dolaşıma girerek XX. yüzyıla doğru zemin kazanmasında etno-dinî temeli ihmal etmeyen politik yaklaşımın rolü yadsınmamalıdır.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

3. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

4. Katkı Oranı Beyanı:

Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

- ADLER, W. ve P. TUFFİN, çev. *The Chronography of George Synkellos*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- AGOSTINI, Domenico ve Samuel THROPE, çev. *The Bundahišn: The Zoroastrian Book of Creation*. New York: Oxford University Press, 2020.
- ALRAM, Michael. "Early Sasanian Coinage". *The Sasanian Era, The Idea of Iran*, ed. John Stewart ve Vesta Sarkhosh Curtis, III:17-30. London: I.B. Tauris, 2008.
- AMUZGÂR, Jale ve Ahmed TEFAZZOLI, çev. *Kitâb-ı Penjum-i Dînkerd, Avânevîsi, Tercüme Ta'likat Vâjenâneh, Metni Pehlevî*. Tahran: İntişârât-ı Moîn, 1386/2008.
- ÂMÛZGÂR, Jâleh, thk. *Yâdgâr-i Zerîrân (Metni Hamâsî ez Devrân-i Kohen)*. Tahran: İntişârât-ı Moîn, 1392/2012.
- ANKLESARIA, Behramgore T., çev. *Zand-Âkâsîh: Iranian or Greater Bundahišn*. Bombay, 1956.
- ATURPÂT-I ÊMÊTÂN. *The Wisdom of Sasanian Sages: Dēnkard VI*. Çev. Shaul Shaked. Colorado: Westview Press, 1979.
- BAHÂR, Muhammed Takî, thk. *Mücmelü't-Tevârîh ve Kasas*. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1389/2010.
- BAILEY, Harold W. "Arya". *Encyclopædia Iranica*, 2:681-83. New York: Bibliotheca Persica Press, 1987.
- BAILEY, Harold W. "To the Zāmāsp-Nāmā. I." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 6, sy. 1 (1930): 55-85.

- BAILEY, Harold W. *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*. Oxford: Clerandon Press, 1971.
- BEHRÂMÎ, Ehsân, çev. *Ferheng-i Vâjehâyi Avesta*. C. I. I-IV cilt. Tahran: Neşri Belh, 1369/1991.
- BEHRÂMÎ, Ehsân, çev. *Ferheng-i Vâjehâyi Avesta*. C. III. I-IV cilt. Tahran: Neşri Belh, 1369/1991.
- BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el- ve Şevkî Ebû Halil. *Futûhu'l-buldân*. Dimaşk: Vizâretu's-sekâfe, 1997.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye (Chronologie orientalischer völker)*. Thk. Eduard Sachau. Leipzig: Otto Harassowitz, 1923.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-tefhîm li-evâili-sınâ'ati't-tencîm*. Thk. Celaeddin Hümâî. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Âsâr-ı Milli, 1362/1984.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahkîk ma lil-Hind: Min makûkletin makbûletin fi'l-akli ve'l-merzûle*. Haydarâbâd: Matbaatu'l-Meclis-i Dâiretu'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1957.
- BOYCE, Mary. "Alborz ii. In Myth and Legend". *Encyclopædia Iranica*, 1:811-13. New York: Bibliotheca Persica Press, 1985.
- BOYCE, Mary. *A History of Zoroastrianism*. C. I. Leiden: Brill, 1975.
- BOYCE, Mary. *A History of Zoroastrianism: Under Achaemenians*. C. II. Leiden: Brill, 1982.
- BOYCE, Mary. *The Letter of Tansar*. Roma: Seria Orientale, 1968.
- BOYCE, Mary. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge, 1979.
- BROSIUS, Maria. *A History of Ancient Persia: the Achaemenid Empire*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021.
- CHRISTENSEN, Arthur. *Îrân der Zamân-i Sâsâniyân*. Çev. Reşîd Yâsmî. Tahran: Sadâyi Muâsır, 1385/2006.
- DÂNİŞ-PEJÛH, Muhammed, thk. *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*. Tahran: Encümen-i Âsâr u Mefâhiru Ferhengî, 1375/1997.
- DARYAEE, T. ve K. REZAKHANI. "The Sasanian Empire". *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000BCE-651CE)*, ed. Touraj Daryaee. Irvine: UCI Jordan Center for Persian Studies, 2017.
- DARYAEE, Touraj. "Ardaxşir and the Sasanians' Rise to Power". *Anabasis* 1 (2010): 237-56.

- DARYAEE, Touraj. "Ketîbey-i Kertir Der Nakş-i Recep". *Nâme-i Irân-i Bastân* 1, sy. 1 (2001): 3-10.
- DARYAEE, Touraj. "Kingship in Early Sasanian Iran". *The Sasanian Era (The Idea of Iran)*, ed. V. Sarkhosh Curtis ve Sarah Stewart, III:60-70. London: I. B. Tauris, 2008.
- DARYAEE, Touraj. "The Idea of Ērānšahr: Jewish, Christian and Manichaeon Views in Late Antiquity". *Iranian Identity in the Course of History*, ed. Carlo G. Cereti, 91-108. Roma: Seria Orientale Roma, 2010.
- DARYAEE, Touraj. çev. *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002.
- DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-. *el-Aḥbâru't-Ṭivâl*. Thk. 'Abdulmun'im 'Âmir 'Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, 1960.
- Ebu'l-MEÂLÎ, Muhammed el-Hüseynî el Alevî. *Beyânu'l-Edyân Der Şerhi Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî*. Thk. Abbas İkbâl Âştîyânî. Tahran: İntişârât-ı Rûzane, 1375/1995.
- ENDELÜSÎ, Kâdî Sâ'id b. Ahmed el-. *Et-Ta'rif bi-Tabakât-i'l Ümem*. Tahran: Müessese-i İntişârât-i Hicret, 1376/1998.
- FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kâsım. *Şâhnâme*. Ed. Yârşâtir İhsân. Thk. Celâl Hâlikî Mutlak. C. I. New York: Bibliotheca Persica Press, 1366/1988.
- FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kâsım. *Şâhnâme*. Thk. Celâl Hâlikî Mutlak ve Umîdsâlâr Mahmûd. C. VI. New York: Bunyâd-ı Mirâs-ı Irân, 1384/2005.
- FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kâsım. *Şâhnâme*. Thk. Celâl Hâlikî Mutlak. C. V. California: Bunyâd-ı Mirâs-ı Irân&İntişârât-ı Mazdâ, 1375/1997.
- FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kâsım. *Şâhnâme*. Thk. Celâl Hâlikî Mutlak. C. VIII. Tahran: Merkez-i Dâiretu'l-Meârifi İslâm, 1386/2007.
- FRAHVAŞÎ, Behram, çev. *Kârnâme-i Ardeşîr-i Bâbakân: Metni Pehlûyi, Âvânevîsî, Tercüme-i Fârisi ve Vâjenâme*. 3. bs. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tehrân, 1382/2003.
- FREESE, J. H., çev. *The library of Photius*. C. I. London: Macmillan, 1920.
- FRYE, Richard N. "The Charisma of Kingship in Ancient Iran". *Iranica Antiqua* 4 (1964): 36-54.
- FRYE, Richard N. "The Middle Persian Inscription of Kartir at Naqsh-i Rajab". *Indo-Iranian Journal* 8 (1965): 211-25.
- FRYE, Richard N. *Heritage of Persia*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1962.
- FRYE, Richard N. *The History of Ancient Iran*. München: Beck, 1983.

- GARRISON, Mark B. "By the Favor of Auramazda: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period". *More Than Men, Less Than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship*, ed. P. Iossif, A. Chankowski ve C. Lorber, 15-104. Leuven: Peeters, 2011.
- GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynu'l-Ahbâr*. Thk. Rahîm Rızâzâde-Melek. Tahran: Encümen-i Âsâr u Mefâhiru Ferhengî, 1384/2006.
- GERSEVİTCH, Ilya. "Amber at Persepolis". *Studia classica et orientalia Antonino Pagliaro Oblata*, ed. Antonino Pagliaro, 2:167-251. Rome: Università di Roma, Istituto di Glottologia, 1969.
- GNOLÌ, Gherardo. "Ašavan". Ed. Ehsan Yarshater. *Encyclopædia Iranica*, II:705-6. New York: Bibliotheca Persica Press, 1984.
- GNOLÌ, Gherardo. "Avestan Geography". *Encyclopædia Iranica*, 3:44-47. New York: Bibliotheca Persica Press, 1987/2011.
- GNOLÌ, Gherardo. "Farr(ah), Xvarənah". *Encyclopædia Iranica*, 9:312-19. New York: Bibliotheca Persica Press, 1999.
- GNOLÌ, Gherardo. *The Idea of Iran: An Essay on its Origin*. Roma: Serie Orientale, 1989.
- GNOLÌ, Gherardo. *Zoroaster's Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems*. Naples: Istituto Universitario Orientale, 1980.
- HÂKİM NÎSÂBÛRÎ, Abdillâh b. Muhammed. *Târîh-i Nîşâbûr*. Thk. Behmen Kerîmî. Tahran: Kütüphâne-i İbn Sînâ, 1337/1960.
- ḤAMZA el-İSFEHÂNÎ, Ḥamza b. el-Ḥasen. *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arḍ ve'l-Enbiyâ'*. Beyrut: Mektebetu'l-Ḥayât, 1961.
- HENNİNG, W. B. "The Book of Giants". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 11, sy. 1 (1943): 52-74.
- HERODOTOS. *Tarih*. İstanbul: İş Bankası Kültür, 2007.
- HERZFELD, Ernest. *Zoroaster and His World*. C. II. New York: Octagon Books, 1974.
- HINZ, Walter. "Mani and Kardîr". *Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Persia nel Medioevo (Roma, 31 Marzo - 5 Aprile 1970)*, 485-502. Roma: Accademia Nazionale Dei Lincei, 1971.
- HUMBACH, Helmut. *The Gathas of Zarathushtra and other Old Avestan Texts*. C. I. Hiedelberg: Carl Winter, 1991.
-

- HUYSE, Philip. *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), Band 1*. Corpus Inscriptionum Iranicarum. London: School of Oriental and African Studies, 1999.
- İbn BELHÎ. *Fârsnâme*. Thk. G. Le Strange ve R. A. Nicholson. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384/2006.
- İbn HAVKAL, Ebû'l-Ğâsım Muḥammed b. Ḥavkal el-Bağdâdî. *Sûretu'l-'Ard*. C. I. Beyrut: Daru's-Sadr, t.y.
- İbn ḤURDÂZBÎH, Ebû'l-Ğâsım 'Ubeydullâh b. 'Abdullâh. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.
- İbn İSFENDİYÂR. *Târîh-i Taberistân*. Thk. 'Abbâs İkbâl. Tahran, 1366/1987.
- İbn MİSKEVEYH, Ebû 'Alî Aḥmed b. Muḥammed b. Ya'qûb. *Tecâribu'l-Umem ve't-Te'âkıbu'l-Himem*. Thk. Ebû'l-Ğâsım İmâmî. Tahran: Surûş, 2000.
- İbn RUSTA, Ebû 'Alî Aḥmed b. 'Omer. *el-A'lâqu'n-Nefise*, 1892.
- İbnu'l-FAKÎH, Ebû 'Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed el-Hemedânî. *el-Buldân*. Thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1996.
- İbnu'l-MUKAFFA', Ebû Muhammed Abdullah Rûzbih. *Âsâru İbnu'l-Mukaffa'*. Beyrut: Dar'ul-Kutubi'l-'ilmiyye, 1989.
- İHSÂN, Abbas, thk. *Ahd-i Ardeşîr*. Çev. M. Ali İmâm Şûşterî. Tahran: Çâphâne-i Behmen, 1347/1969.
- İŞTAḤRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Daru's-Sadr, 2004.
- JAAFARİ-DEHAGHÎ, M., çev. *Dâdestân î dēnīg. Part 1*. Paris: Studia Iranica, Association Pour L'avancement Des Etudes Iraniennes, 1988.
- KANGA, K.E. *English-Avesta Dictionary*. Bombay, 1909.
- KASSOCK, Zeke, çev. *Kârnâmag ī Ardaxšîr ī Pâpagân*. Fredericksburg: Kassock Bros. Pub., 2013.
- KAZVÎNÎ, Mirza Ahmed. "Mukaddime-i Kadîm-i Şâhnâme". *Bîst Makâle-i Kazvînî Ez Makâlât-i Târîhî ve İntikâdî ve Edebî*, II:7-90. Tahran, 1332/1954.
- KENT, Roland G. *Old Persian Grammar Texts Lexicon*. New Haven: American Oriental Society, 1950.
- MACKENZIE, Donald N. "Ērân, Ērânšahr". Ed. Ehsan Yarshater. *Encyclopædia Iranica*, VIII:534. New York: Bibliotheca Persica Press, 2011.
- MACKENZIE, Donald N. "Ērân-Wēz". *Encyclopædia Iranica*, VIII:536, 1998.

- MACKENZIE, Donald N., çev. *The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-e Rostam, Kerdîr's Inscription*. Berlin: Reimer, 1989.
- MALANDRA, William W. *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from The Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Ḥuseyn b. 'Alî. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Thk. 'Abdullah İbrâhîm es-Şâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, t.y.
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Ḥuseyn b. 'Alî. *Murûcu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*. Ed. Muhammed Muhyiddin b. El-hamîd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973.
- MÎNOVÎ, Mücteba, thk. *Nâme-i Tansar be Goşnasp*. Tahran: İntişârât-ı Havârizmî, 1354/1975.
- MOAZAMÎ, Mahnaz. *Wrestling with the Demons of the Pahlavi Widēwdād: Transcription, Translation, and Commentary*. Leiden: Brill, 2014.
- MUHAMMEDÎ-MELÂYERÎ, M. *Târîh ve Ferheng-i Îrân*. C. II. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1375/1997.
- MUHASSÎL, M. T. Râşid, thk. *Dînkerd-i Heftom*. Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-i Ferhengi, 1389/2010.
- MUHASSÎL, M. T. Râşid, thk. *Vezîdegîhâ-i Zâdspram*. Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleat-i Ferhengi, 1385/2007.
- MÜLLER, Max, ed. *Contents of Nasks: Denkard IV, (Pahlavi Texts IV)*. Çev. E. W. West. Sacred Book of East. Clarendon: Oxford University Press, 1892.
- OLBRYCHT, Marek Jan. "The Memory of the Past: the Achaemenid Legacy in the Arsakid Period". *Studia Litteraria*, 2019, 175-86.
- PLATO. *Charmides; Alcibiades I and II; Hipparchus; The lovers; Theages*. Çev. Walter R. M. Lamb. Boston: Harvard University Press, 2005.
- PÛRDÂVÛD, İbrahim, çev. *Gâthâ: Kuhenterîn Bahşa-i Âvesta*. 2. bs. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384/2005.
- PÛRDÂVÛD, İbrahim, çev. *Horde Avesta*. Tahran: Dünyâyi Kitâb, 1383/2003.
- PÛRDÂVÛD, İbrahim, çev. *Vendidad*. Tahran: Neşr-i Fravahar, 1347/1967.
- PÛRDÂVÛD, İbrahim, çev. *Yesna*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1340/1962.
- PÛRDÂVÛD, İbrahim, çev. *Yeştha*. I-II cilt. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1347/1969.
- RIZÂÿÎ, Meryem, thk. *Dînkerd-i Çehârum*. Tahran: Neşr-i İlmî, 1393/2014.

- ROLLINGER, Robert ve Julian DEGEN. "The Establishment of the Achaemenid Empire: Darius I, Xerxes I, and Artaxerxes I". *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*, ed. B. Jacobs ve R. Rollinger, 429-56. Wiley, 2021.
- SARKHOSH Curtis, Vesta. "The Iranian Revival in the Parthian Period". *The Idea of Iran: The Age of Parthians III*, ed. Vesta Sarkhosh Curtis ve Sarah R. A. Stewart, 7-25. London: I. B. Tauris, 2007.
- SCHMITT, R. "Aryans". *Encyclopædia Iranica*, 2:684-87. New York: Bibliotheca Persica Press, 1987.
- SCIULUS, Diodorus. *Diodorus of Sicily*. Çev. C.H. Oldfather. C. I. Harvard: Loeb, 1933.
- SCIULUS, Diodorus. *Diodorus of Sicily*. Çev. C.H. Oldfather. C. II. Harvard: Loeb, 1933.
- SCIULUS, Diodorus. *Library of History of Diodorus Siculus*. Çev. C.H. Oldfather. C. I. Harvard: Loeb, 1933.
- SE'ALEBÎ, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-. *Ğururu Ahbâru Mulûku'l-Furs ve Siyerihim*. Thk. H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1900.
- SHAHAZÎ, A. Shapur. "Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage". *Nâme-ye Irân-e Bâstân* 1, sy. 1 (1380): 61-73.
- SHAHAZÎ, A. Shapur. "Haft Keşvar". *Encyclopædia Iranica*, 11:519-22. New York: Bibliotheca Persica Press, 2002.
- SHAKED, S. *Esoteric Trends in Zoroastrianism*. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1969.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre. "İslami Dönem İran Edebiyatında Sasani Nostaljisinin Doğuşu". *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2022): 21-41.
- SKJÆRVØ, Prods O. "Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenian and Sassanian Inscriptions". *Papers in Honour of Professor Mary Boyce II*, 593-603. Acta Iranica 25. Leiden: Brill, 1985.
- SKJÆRVØ, Prods O. *The Spirit of Zoroastrianism*. New Haven: Yale University Press, 2011.
- STRABO. *The Geography of Strabo*. C. I. Harvard: Loeb Classic Library, 1932.
- STRABO. *The Geography of Strabo*. C. VII. Harvard: Loeb Classic Library, 1932.
- SUTÛDE, Menuçehr, thk. *Hudûdu'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*. Tahran: İntişârât-ı Tahûrî, 1362/1983.

- ŞERÎATZÂDEH, Seyyid Ali Eşğar. *Sikkehâyi İrân-Zemîn: Mecmûa'î Sikkehâyi Mûze Melek Astân Kuds*. Tahran: Neşr-i Pâzîneh, 1389/2010.
- ṬABERÎ, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-. *Târîḥu't-Ṭaberî: Târîḥu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. Çev. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1969.
- TACĪTUS. *The Annals of Tacitus*. Ed. J. Jackson. Loeb Classic Library, 1931.
- TEKER, Filiz. "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine". *İran Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 5 (2020): 37-55.
- TOĞAY, Ali Hüseyin. *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı]*. İstanbul: Selenge, 2021.
- TOLMAN, Herbert C. *The Behistan Inscription of King Darius*. Tennessee: Vanderbilt University, 1908.
- VASUNIA, Phiroze. *Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran; the Greek and Latin Sources in Translation*. Bombay: K.R. Cama Oriental Institute, 2007.
- YARSHATER, Ehsan. "Iranian National History". *The Cambridge History of Iran*, ed. E. Yarshater, 3(1):359-477. New York: Cambridge University Press, 1983.
- YARSHATER, Ehsan. "Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?" *Convegno internazionale sul tema la Persia nel Medioevo (Roma, 31 marzo-5 aprile 1970)*, 517-31. Rome: Accademia Nazionale Dei Lincei, 1971.
- YÜCEL, Muhammet. "A Unique Drachm Coin of Shapur I". *Iranian Studies* 50, sy. 3 (2017): 331-44.
- YÜCEL, Muhammet. "İdeolojinin Coğrafi Tezahürü: Ērân Ud Anērân". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26, sy. 2 (2021): 797-824.

FROM ARYANEM VAEJAH TO IRAN:THE HISTORIC AND ETYMOLOGIC ADVENTURE OF A CONCEPT FROM ZOROASTER TO EARLY ISLAMIC ERA

 Mehmet ALICI^a

Extended Abstract

This study discusses the evolution and expansion of the concept of Iran in the historical process. The concept of Iran covering different layers of meaning and reflecting different intonations of the three dynasties (Persian, Parthian, and Sasanian) is examined with relation to geographical, religious, political and national theme/dimensions. Afterwards, it is explored how the concept of Aryan/Iran, which found its existence beyond a fictional claim, was perceived in the Islamic period. This study elaborates the etymological adventure of Iran, whose conceptual structure has changed and transformed in the process. The data of the religious literature consisting of the Avesta and its interpretation of the Zends and the royal inscriptions, inscriptions and classical sources from Persians to Sasanians shed light on the main theme of this study.

Aryanem Vaejah, a region where the Aryan race lives and mentioned in religious literature, especially in Avesta, has transformed over time into Ērān/Iran with some phonetic changes. In addition to referring to a geographical space, this concept also refers to an ethnic origin and people living in this place, and a religious context. This word is also frequently mentioned in the context of the lineage and geography on which Zoroaster and the mythological dynasties (Pēšdādian-Kayāniān) lived and that related to him in Avesta literature. So that Aryanem Vaejah, the first piece of land created by Ahura Mazda, is also depicted as the homeland of the first created beings; for example, the first human Gayōmard. Aryans, on the other hand,

^a Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, mehmetalici@artuklu.edu.tr

represents the elite generation who did not leave the sacred geography of Gayōmard.

The distinguished inhabitants of the holy place, the Aryans are mentioned as the ancient ancestors of the founding kings of the Persian empire beyond the religious literature narrative. Although it has gained a set of meaning expanding from Persians to Sasanians, this concept, which was constructed in a mythological language, does not go beyond the ethno-religious emphasis and accompanying geographical determination for Persians. Even if this term is a key concept at revealing the dominance of ancient dynasties, it remains inadequate in reflecting the color of the political orientation of the Persians. The disappearance of the Persian empire from the stage of history with the campaign of Alexander the Great marks a silent period regarding the concept. Despite the fact that the Parthians regained dominance in the Iranian geography, the concept of Aryan/Iran has merely mentioned in the ethno-religious context. The role of the Hellenistic influence in the emergence of such an approach should not be denied. In this respect, the full expansion of the projections of the concept on the ethno-religious and geopolitical meanings takes place in the Sasanian period.

Although it contains geographical, political, national and religious dimensions, the concept, which is mentioned in a lower tone with reference to the ancient past of the Persians, attains its four-layered structure with the Sasanians. The theo-political context, founding the philosophy of the Sasanians, enables the term Aryan/Iran to be recirculated with its derivatives (Ēr(ān), An-Ērān, Ērānšhar). The fact that the founder kings (Ardašīr I, Šāpūr I) established a close bond between religion and political authority and gave a central position to the concept of Iran by leaning on the ancient past, reveals the ethno-religious dimension of the term. The connection of Ardašīr's lineage to the mythological Kayāniān dynasty, which embraced Zoroastrianism through Sāsān, appears as a ground of legitimacy for Aryan origin. This point of view regarding the existence of ethnicity with religious identity/belonging turns into the basic building block of Sasanian geopolitics. Hence, the Iranian and non-Iranian distinction (Ērān, An-Ērān) is also strengthened by the Sassanid interpretation of the Avesta, the Zand texts, and is discussed in relation to both ethnic and religious contexts. In this respect, dominating of non-Iranians and hegemonizing the Iranian geography (Ērānšhar) become the discourse of Sasanian geopolitics. In other words, the word Iran, which is the embodiment of the Sasanian founding thought, is the key concept of geography, political sovereignty, religious identity, and ethnic origin. As a matter of fact, Iranian and its derivative

terms, which are loudly voiced from royal inscriptions to coins minted, give clues to the Sasanian founding philosophy.

The semantic net constructed by Iran and its derivative terms, in which the Sassanian Empire found its existence on the political plane with ethno-religious toning, loses its contextual framework with the Islamic conquests. So that this conceptual framework, which was heavily used by the Sasanians, lost its political ground concurrently with the Islamic conquests. The religious teaching that feeds the concept rising from an ancient and sacred past is also affected by this loss. The voices of the founding words of the defeated political power is lowered with the domination of Islam. For this reason, the Iranian conceptual framework is neglected in the early Islamic records. Instead of the concept that gives color to the Sassanid domination with all its layers of meaning, concepts such as 'Ajam and Fars/Furs are started loudly to be expressed. Thus, the key concepts of Sasanian historiography become words that no longer have a political meaning for Muslim scholars, but words used in the past and limited to that period. The semantic pattern of the term Iran, which came into circulation slowly after the 11th century, when modern Persian began to form, becomes a means of emulating the pre-Islamic period.

Keywords: History of Religions, Iran/Aryan, Zoroastrianism, Persian, Sasanian.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Ethics approval:

Not applicable.

3. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

4. Author contribution:

The author declares no one has contributed to the article.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

